

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії України

ПАТРІОТИЗМ ЛЬВІВСЬКИХ ДИСИДЕНТОК: ПРИКЛАД МИРОСЛАВИ
ЗВАРИЧЕВСЬКОЇ

Студентки 4 курсу

Групи ГІС 18/ Б

Монцібович Софії Орестівни

Науковий керівник:

Професор кафедри історії

Долинська Мар'яна Львівна

Львів 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I Офіційне радянське патріотичне виховання	8
1.1. Офіційне трактування поняття «радянський патріотизм».....	8
1.2. Виховання радянського патріотизму в школі.....	10
1.3. Виховання атеїзму.....	15
РОЗДІЛ II Повсякденний патріотизм Мирослави Зваричевської	18
2.1. Повсякденний фон життя дисидентів.....	18
2.2. Патріотизм Мирослави Зваричевської у повсякденності.....	21
2.3. Релігійні переконання Мирослави Зваричевської.....	23
2.4. Учительський період в житті Мирослави Зваричевської.....	24
2.5. Праця в Інституті удосконалення вчителів.....	32
2.6. Вплив на виховання і свідомість людей, що її оточували.....	35
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	45
ДОДАТКИ	46

ВСТУП

Актуальність теми

За часи незалежності немало дослідницької і практичної діяльності присвячено популяризації образу дисиденток і дисидентів. Однак в цьому напрямі виник певний дисбаланс: ми більше знаємо про людей мистецтва і тих, які в часи незалежності займалися громадською і політичною діяльністю. І майже нічого – про тих, хто протягом життя послідовно і наполегливо, тихо і скромно працював, поповнюючи національний продукт.

Робота безпосередньо пов'язана з таким напрямом історії, як жіноча історія. Раніше, про історію жінок практично не було жодних праць. Спостерігаючи за розвитком жіночої історії, можна помітити що з кінця ХХ століття ситуація по трохи змінюється і жінці дається більше простору на теренах історії. Тепер ми можемо більше спостерігати та дослідити жіночу діяльність у боротьби за українську культуру на різноманітних прикладах в українській історіографії. Більше того, дане дослідження має зв'язок також і з теперішнім часом. Адже, чимало громадян України визначають себе «патріотами» чи, навпаки, «не патріотами» держави на сьогоднішній день. Але що саме розуміється під значенням «патріотизму» і наскільки конструктивно можна оцінювати патріотизм людей. Він має проявлятися не лише на словах, але й безпосередньо в діяльності людей. Варто зауважити, що в другій половині ХХ століття, яскравим вираженням боротьби за українську культуру був дисидентський рух. Під час нього, учасники яскраво висвітлили свій патріотизм як словами, так і вчинками. Адже це були свідомі патріоти своєї держави, які знали для чого і за що боротися. Дисидентський рух відкрито боровся за українську культуру, за українську літературу. Учасники дисидентського руху керувалися своїм власним поняттям «патріотизму». Тому варто піднімати дану тематику, з метою кращого ознайомлення із світоглядом учасників дисидентського руху і що ними керувало в тій чи іншій ситуації та і загалом для кращого розуміння поняття «патріотизму». Адже у них ми можемо спостерігати

у конкретних ситуаціях (як і в період переслідувань, так і в період незалежної України) приклади патріотизму. Адже він проявлявся як і побутових ситуаціях, так і в громадському житті. Саме в учасників дисидентського руху можна навчатися правильного розуміння патріотизму і як непомітно пропагувати «український дух» в своє оточення чи в маси. Адже таку діяльність можна було проводити не лише відкрито, а завуальовано і через інших людей, але під своїм чітким впливом.

Об'єкт – патріотизм львівських дисиденток на прикладі Мирослави Зваричевської

Предмет – прояви і форми українського патріотизму в колі львівської інтелігенції, зокрема дисиденток

Хронологічні межі – середина 1960- початок XXI ст.

Метою дослідження є аналіз проявів патріотизму у житті львівських дисиденток на прикладі Мирослави Зваричевської

З поставленої мети виступають наступні **завдання**:

1. Узагальнити методологічні і методичні засади опрацювання матеріалу
2. Вивчити основні моменти офіційної совєцької ідеології: радянський патріотизм, атеїзм
3. Змалювати повсякденність українців у післявоєнні десятиліття Львова, як джерело опору радянській ідеології і стимул українського патріотизму.
4. На прикладі Мирослави Зваричевської описати розуміння патріотизму частиною львівської інтелігенції
5. Узагальнити досвід виховання патріотизму на різних етапах праці Мирослави Зваричевської

Методологією даного дослідження опирається на методи усної історії, що полягає у використанні спогадів людей, на яких мав вплив патріотизм вибраних дисиденток. Також залучається аналіз їхніх власних праць чи певні

виклади їхньої діяльності, де вони намагаються передати свій «дух патріотизму» та донести його ненав'язливим способом у маси. Праці про історію, за участі жінок в Україні практично з'явилися не давніше ніж протягом останніх десятиліть. До останньої чверті ХХ ст. жінок, які брали активну участь у військовій чи національно-визвольній боротьбі, громадській діяльності взагалі не вважали за потрібне згадувати в історичних працях. Вже з кінця ХХ століття ситуація змінюється по трохи в кращу сторону і жінці дається більше простору на теренах історії. Тепер ми можемо більше побачити дослідження щодо жіночої діяльності в різних сферах. Однією із перших засновниць жіночої історії є Марта Богачевська - Хом'як¹. Праця «Білим по білому» є однією з найвідоміших досліджень авторки. Більше того, саме ця праця є дуже цінною у галузі жіночої історії, адже зачіпає декілька тем, яким практично не надається відповідна увага. Містить у собі не лише феміністичні погляди, але й нотки націоналізму. Наповнена інформацією про роль жінки в громадському житті в нерозвинутих країнах. Більше того, Марта Богачевська зуміла відтворити діяльність українських жіночих організацій чи громад не лише на всій території України, але й на території Європи та Америки. Значна увага приділяється освіті. Також у цій книзі можна простежити процес створення Союзу українок та їхній взаємозв'язок з іншими громадськими жіночими організаціями. У даному дослідженні охоплено 55 років історії України через призму дослідження українських жінок, враховуючи хронологічний відрізок між 1884-1939 років. Праця Марти Богачевської – Хом'як є феноменальним явищем у дослідженні історії жінок під час різного періоду, залучаючи не лише різні територіальні одиниці, але й різні жіночі сфери зацікавлень. саме тут можна спостерігати динаміку прогресу розвитку жіночого національного руху,

¹ Марта Богачевська-Хом'як. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів: Український католицький університет, 2018. 520 + 20 іл.с.

основні зацікавлення та їхні основні соціальні здобутки. Хоча й на теперішній час праця «Білим по білому» зазнає багато критики.

Методика жіночих студій, як вказує О. Кісь² переважно пов'язана саме з методами усної історії. Одним з найефективніших способів дослідження жіночої історії стало живе інтерв'ювання учасниць події чи просто очевидець. У 1930-1950 – х рр. метод полягав у документації інтерв'ювання відомих людей, або ж основних представників певного періоду, та з 1960-з рр. ситуація змінилася. Тепер суть методу полягала у тому, щоб задокументувати інтерв'ю різних людей, як усіх учасників певного періоду, так і спогади чи враження простих людей. Через недооцінювання жінок у минулому, теперішні дослідниці стикаються з величезними проблемами у вивчення цієї сфери через відсутність матеріалу або його спотвореність³. Якщо і були певні дослідження про окремих жінок, то вони є всі заангажовані під одним спрямуванням: біографія жінки, внесок та значимість цієї жінки та її історія. Проте, більшість таких жінок походили з багатих привілейованих родин. Відповідно це зовсім не було зрозумілим простому жіноцтву, яке було набагато масштабнішим та чисельнішим. Ще однією проблемою вивчення жіночої історії стала шаблонність жіночої історії. Вона полягала в тому, що одна зафіксована історія пов'язувалася з усіма жінками цього періоду. Проте, це зовсім не так, адже існували і правова нерівність, і стани, і різна позиція влади. Кожна з жіночих історій є і залишається унікальною для будь-якого періоду, для будь-якого народу, для будь-якої території.

Новизною даної теми є те, що аналізується діяльність конкретних учасниць дисидентського руху у Львові. Проте, не сама їхня активна діяльність, а вияв патріотизму під час їхньої діяльності. Оскільки, часто лунають головні заклики щодо свідомості українців та прояву їхньої патріотичності. Проте, варто зрозуміти та проаналізувати в яких саме ситуаціях проявляється ця

² Оксани Кісь "Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти". Дрогобич. Видавництво Коло, 2020, 300с.

³ Там само.

любов до держави. Чи це були лише голосні заклики та діяльність чи йшов цей патріотизм дійсно від серця і проявлявся дух у повсякденних діях. Як відомо, на теперішній час про жінок як учасниць дисидентського руху написано зовсім не багато (або ж лише про активних учасниць), а тим більше про їхнє розуміння патріотизму та його проявів. А такі доповнення дозволять повніше заповнити певні прогалини дисидентського руху та розширити уявлення про поняття патріотизму серед учасників дисидентського руху.

РОЗДІЛ І

1.1. Офіційне трактування поняття «радянський патріотизм»

Поняття патріотизму змінювалося в часі. Своєрідним було його трактування в радянську епоху. Гуманістично правильні слова супроводжувалися антигуманними практиками, так що в пізній радянський період немало людей усвідомлювали суцільну фальш і неправдивість тез щодо радянського патріотизму.

Перш ніж говорити про радянський патріотизм, варто спершу зрозуміти що таке саме поняття «патріотизм». Всі народи, що входили до складу СРСР, мали свою Батьківщину. Поки була ідея, в яку вони вірили, доти фактично і була єдина Батьківщина. Проте, патріотизм варто розглядати не лише як любов до Батьківщини, але й як вищий прояв ідейності та політичної свідомості. Зв'язок громадськості та патріотизму в радянському виховному процесі передбачався у відповідних напрямках:

- Моральне виховання як система оволодіння правилами поведінки й відносин
- Формування ідейно-політичної спрямованості особистості
- Процес виховання носив цілісний характер

Саме такий підхід був підходящий щодо історії України, оскільки обставини суспільного розвитку постійно перебували та вимагали організації виховання на українських патріотичних цінностях. Патріотизм має глибокі корені в розвитку історії України. Розвиток цього процесу має відповідні, які пов'язані з етапами історії України. Перший етап носить назву «князівський патріотизм», що зачіпав основні моменти в сімейних відносинах та розвитку традицій культу. Другий етап займає православно-державний патріотизм. На цьому закладаються основні підвалини державності. Більше того з'являються основи патріотичного виховання. Третій етап – радянський патріотизм. Цей етап був характерний тим, що виховання патріотизму набуває тотального характеру. Також під час цього

періоду значно покращилася система патріотичного виховання, зокрема православ'я стало комуністичною ідеологією. Останній етапом стає український патріотизм. Він розпочався із розпадом СРСР і триває до сьогоднішнього дня. Основними напрямками патріотичного виховання стають ставлення до держави, ставлення до суспільства, ставлення до культури та ставлення до себе як до окремої особистості. Формування патріотизму – це процес, який має лише відносну завершеність на кожному із етапів⁴.

⁴ Коваль Г. Система патріотичного виховання в Україні [Електронний ресурс].- Режим доступу:<http://dspace.nbu.v.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77713/31-Koval.pdf?sequence>

1.2. Виховання радянського патріотизму в школі

Першочергова роль закладів шкільної освіти виступала у пріоритеті державної влади, не відступаючи сімейному вихованню, для встановлення громадянина у радянському суспільстві. Обґрунтовуючись поглядами А.С. Макаренка⁵, який вважав *«Поручитися, що родина виховає як слід, не можна. Говорити, що родина виховає як слід, не можна. Організуючим началом повинна бути школа. Школа повинна керувати сім'єю. Не кожна мати здатна виховати свою дитину. Часом сліпа материнська любов псує характер сина або дочки і вони ростуть далекими нашому радянському суспільству егоїстами»*⁶. Таким чином, радянська родина була позбавлена виховних повноважень⁷. Радянська система виховання була спрямована на те, щоб створити та правильно виховати «радянську людину» з усіма їй притаманними якостями та особливостями. Хоча можна розглядати шкільну модель як гнучку практику взаємних компромісів. Сам режим не вимагав, щоб учні свято вірили в офіційні догми. Основне завдання полягало в належному «радянському» способі «правильної» поведінки, а саме як вчителі, так й учні знали що і коли можна говорити, а коли краще промовчати⁸. Фактично, школа мала перед собою головну роль, яка була спрямована на те, щоб створити «нову радянську людину» серед молодого покоління. Однак ідеологічний зміст шкільної програми, який був створений для побудови «радянської людини» сприймався здебільшого байдужо. Кількість занять, основою яких були розповіді політичних новин з ідейно-правильних позицій чи аналіз статей радянської преси, значно скоротилася. Адже головною проблемою було те, що учням тяжко було зрозуміти головні настрої та ідеї ті чи іншої радянської праці. Не зважаючи на цей момент, радянська держава, все

⁵ Радянський педагог, письменник, один із засновників системи колективного дитячо-підліткового виховання

⁶ Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936–1939. Педагогические сочинения в 8 т. Т. 4. Москва, 2014. С. 453.

⁷ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. – Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – с.69

⁸ Там само, с.89

таки, вважала, що для школярів замало освоїти лише основи знань, але мають глибоко вкоренити та зрозуміти ленінську теоретичну спадщину⁹. Більше того, представники шкіл та й вчителі боялися відкрито протистояти проти формату таких занять, адже розуміли наслідки своєї відкритої незгоди. Розвиток освіти в Україні в 60-х рр. ХХ ст. охарактеризувався пошуками більш досконалих форм та ідейного наповнення. Хоча й компартійна система спостерігалася ще досить потужною, зокрема намагалася виховати учнів у великому почутті до радянського патріотизму – любов до свого народу, держави, КПРС. У 1970 – х рр. Були сформовані нові програми з української літератури для середньої та старшої школи. Проте, ця програма мала певні недоліки, зокрема *«слабо висвітлюються питання дружби соціалістичних націй, взаємозбагачення та взаємовпливу національних культур і літератур, питання боротьби з буржуазними націоналістичними течіями, угрупованнями, в ході яких гартувалася молода українська література»*¹⁰. Більше того, в середині 80-х років ХХ століття склалося 7 напрямів з яких складався виховний процес: комуністичний, атеїстичний, ідейно-моральний, інтелектуальний, трудовий, естетичний та фізичний. КПРС велику увагу приділяла саме комуністичному вихованню. Адже це був доволі багатосторонній та цілеспрямований процес формування комунізму. Більше того, він передбачив виконання ряду завдань, зокрема вироблення марксистсько-ленінського політичного світогляду через розуміння учнів та «втирання» у їх свідомості, перетворення основних норм комуністичної моралі на повсякденну поведінку та і загалом на особисті переконання. Одну з вирішальних ролей відіграла ідеологічна робота КПРС, основною метою якої було творче застосування основних принципів марксизму – ленінізму. Це мало формувати саме образ «радянської людини» з відповідним патріотизмом ще з ранніх років у дітей. Школярі мали бути вдячними за своє дитинство Леніну, за можливість здобувати безкоштовну освіту та і загалом за

⁹ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991)...с. 102

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 367. Арк. 34

своє життя. *«Комуністичне виховання – це, по суті, нав'язування учням ідейно-політичних (комуністичних) догм, правил, комуністичних принципів і положень, які суттєво впливали на процес формування так званої «радянської людини», а саме забезпечували її політичний складник і формували політичну свідомість вихованця»*¹¹. Друга половина 60-х – початок 70-х рр. характеризується інтенсивною та прискіпливою перевіркою щодо якості виховання радянського патріотизму. Адже перед вчителем поставили ті самі завдання, що були на державному рівні. Перш за все, це стосувалося підсилення комуністичного виховання, зокрема зосереджувати значну вагу на постаті Леніна, виділяти велику роль КПРС у керуванні державою. Більше того, вчителі, які викладали українську мову і літературу, мали спеціально розроблену програму, в якій були включені лише ті письменники та поети, які писали про комунізм позитивно або ж принаймні ставилися до нього прихильно. Вчителі при вивченні радянських поетів були зобов'язані особливо акцентувати увагу дітей на соціалістичних та комуністичних аспектах, якими власне і виділялися ці автори. В шкільній програмі української літератури були праці А. Головка, Я. Галана, О. Корнійчука, П. Тичини та багато інших. Тут основна увага приділялася не стільки самому сюжету твору, як самому вивченню біографії автора, яка була частково перекручена у бік радянської позиції. Адже основний мотив цих біографій полягав у тому, що *«начебто українські митці зазнали важкої долі, злиденного життя в дореволюційний (буржуазний) час і всіляко вихваляли радянську дійсність»*¹². Таке подання інформації залишало деякий комуністичний відбиток у пам'яті та свідомості учнів. Уроки української літератури мали основні завдання, які мали бути виконані протягом навчального року. Серед них були розкриття важливих термінів (партійність літератури, метод критичного реалізму, народність), з'ясувати роль літератури в процесі

¹¹ Левенець О. М. Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. / О. М. Левенець // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. - 2018. - Т. 29(68), № 4. - С. 24

¹² Там само, с.25

класової боротьби людства, значення пізнавального, ідейно-естетичного і виховного змісту літератури, виховання радянського патріотизму, почуття дружби серед народів СРСР та рішучості у боротьбі з проявами ворожої ідеології через вивчення художніх творів¹³.

Комуністичне виховання у школах відбувалося не лише на уроках, але під час проведення загальношкільних виховних заходів. Особливо коли проходили звіти драматичних гуртків чи художньої самодіяльності або ж різноманітні свята, завжди мав бути елемент «комунізму». Найчастіше це була цитати Леніна або когось з представників марксизму – ленінізму. Ще одним ефективним методом комуністичного виховання були позашкільні заходи у вигляді екскурсійних поїздок. У різних програмних документах чи простих промовах завжди був ряд фраз, які справляли враження однозначного прогресу в рамках виховання. Найбільш поширеними фразами були *«Завдяки невтомній роботі партії щодо комуністичного виховання трудящих у нашій країні ростуть нові люди, які свідомо дотримуються державної і громадської дисципліни, неухильно виконують радянські закони, поважають правила соціалістичного гуртожитку», «наше підростаюче покоління росте бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у торжестві нашої великої справи», «курс партії спрямований на виховання гармонічно розвиненої людини, переконаного інтернаціоналіста, вірного ленінця», «діти – майбутні будівники комунізму»»¹⁴. Так як комуністичне виховання мало на меті тримати молоду людину в певних рамках і формувати з нею нову правильну особу, це викликало певне обурення з боку підростаючого покоління. Адже природне прагнення молодої людини було спрямоване до самовираження і «вихід за межі». Цей «вихід за межі» в українському спектрі набув поширення не лише у школярів, але й серед старшого покоління. Це стосувалося особливо відходу від затверджених правил та суспільної небезпеки для влади. Найбільш часто можна*

¹³ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991)...с.80

¹⁴ Там само, с.90

було виділити такі прояви відхилення від правил: анонімні листи, читання «буржуазної» літератури, співи українських пісень, вивішування української символіки, засудження як внутрішньої, так і зовнішньої політики СРСР. Загалом, будь-які прояви називалися «антирадянськими». Для виявлення чи пояснення такої поведінки школярів КДБ знаходило різні причини. Серед них були як медичні діагнози, так і негативний вплив з боку сім'ї чи недоліки виховної роботи в школах. Партиїні інстанції особливо були занепокоєнні «вільнодумством» педагогічного колективу в плані комуністичної ідеології. Одним з результатів перевірки висновок був такий *«Питання ідейності викладання навчальних дисциплін, виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів не знайшли достатнього відображення в рішеннях партійної організації, педагогічної ради та комсомольської організації школи. Питання авангардної ролі комуністів у навчально-виховному процесі, ідейність у викладанні основ наук, формування комуністичного світогляду та ідейної переконаності учнів, трудового виховання школярів жодного разу не виносились на партзбори»*¹⁵. Велике значення в українських закладах шкільної освіти відіграло патріотичне виховання. Адже воно також несло у собі суть виховного ідеалу. Виховний ідеал полягав в образі *«ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління»*¹⁶. Говорячи про патріотичну самосвідомість, варто розрізняти три види патріотизму: територіальний, етнічний та державницький. Особливо важливо правильно подавати школярам той чи інший вид патріотизму.

¹⁵ Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991)...с.77

¹⁶ Ващенко Г. Виховання волі і характеру / Г. Ващенко. – Лондон: Вид-во Спільки української молоді, 1952. – Ч. I: Психологія волі і характеру. – 256 с.

1.3. Виховання атеїзму

Виховання дітей відбувалося не лише у школі, але й вдома. Говорючи про побут українців, варто не забувати про таку частину їхнього життя, як релігія. Адже вона займала справді велику роль у житті кожного українця. Проте, питання релігії в комуністичний час було доволі непростим. такі питання не обговорювалися в школі з колегами, а тим більше з учнями. Варто розуміти, що у радянському світі значну роль відігравала ідеологія. Особливість, якої полягала у тому, що це був не лише політичний план дій, а загальний світогляд. Специфіка радянської ідеології полягала в тому, що вона поєднувала дві частини- релігійну і філософську. Як відомо, що основу радянської ідеології складає марксизм – ленінізм, який пояснював однозначну позицію щодо релігії. За його прорахункам, це був зразок войовничого атеїзму. Марксизм намагався не лише заперечити загалом питання релігії, але й пояснити його зі своєї точки зору. *«Він спростовує існування трансцендентного (Бога, безсмертя душі, воскресіння), активно застосовуючи науку, зокрема ідеї матеріалізму й соціально-економічної детермінації. Наука показала, що у світі немає нічого, окрім матерії і руху, а отже надчуттєвої дійсності. Звідси ідея, що світ для свого пояснення не потребує інстанції, яка стоїть над ним, ролі, яку виконувала релігія»*¹⁷. Така критика релігії була спрямована більше на те, щоб цілком замінити релігію. Таке лише можна було зробити за допомогою релігійних концептів. Саме в таких релігійних концептах був досить відчутний християнський. Ще у більшовиків сама ідея богобудівників викликала агресивне заперечення, де релігія відіграла основний момент. Це агресивне заперечення продовжилося і далі. Можливо воно вже не було так помітним як раніше. Якщо говорити загалом про застосунок церкви, зокрема греко – католицької під час радянського періоду, то варто зазначити наступне. Загалом в радянській історичній думці згадується період 1930-40- х років. Особливий центр національної церкви зберігся саме в західних

¹⁷ Харкун В. Ідеологія як релігія: концепція "релігієподібного комунізму" у західній і пострадянській гуманітаристиці / В. Хархун // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4. — С. 116-122

областях УРСР. Радянська влада мала декілька причин ліквідації греко – католицької церкви. Перш за все, це було пов’язано з тим, що протягом 1960-80-х років радянська історіографія постійно повторювала, що українська греко-католицька церква продовжує співпрацювати з нацистами та підтримку нею буржуазних націоналістів. Ще одною вагомою причиною переслідування було те, що церква завжди мала незалежну позицію. Саме тому завжди відстоювала інтереси та права народу та підтримувала національно- визвольні рухи. УГКЦ завжди була українською національною церквою і носієм української національної ідеї. Ліквідування греко – католицької церкви не було подією одного дня. Це були довготривалі десятилітні гоніння, переслідування та цькування. Цькування відбувалися не лише з боку державних органів та спецслужб, але доволі потужним ідеологічним апаратом, де були залучені різні представники різних сфер діяльності. Не можна сказати, що радянська влада завжди активно протистояла діянню церкви. Після відновлення радянського режиму, СРСР поставився досить лояльно до церкви. Вже через декілька тижнів пішло все більше і більше гноблення церкви. Одним з таких найвідоміших документів радянської влади були наступні свідчення. *«15 березня 1945 р. Карпов подав Сталіну під грифом “Цілком таємно” доповідну записку “Про заходи щодо приєднання греко-католицьких парафій у СРСР до Руської Православної Церкви, використання старокатолицької Церкви для створення опозиції Ватикану у західних республіках СРСР, зміцнення впливу РПЦ за кордоном та організації всесвітньої конференції християнських церков»*¹⁸. Їхня ідея була з’єднати УГКЦ і православну, але насправді в такий спосіб вони хотіли поглинути повністю греко – католицьку церкву. В такий спосіб, їм би було легше контролювати основні ідеї і посилювати церковних діячів до населення. Адже вони добре розуміли який вплив має церква для українців. А саме через їхню віру найлегше можна було передавати ідеї своєї ідеології. Вже в кінці ХХ століття,

¹⁸ Концур-Карабінович, Н. . Греко-Католицька Церква в контексті державно-церковних відносин в Галичині у 1940-х – на початку 1950-х рр., 349–356. вилучено із <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/185>

можемо побачити, що питання релігії не «стояло рогом», а просто «висіло в повітрі». Стійкість греко – католицького духовенства, його мужність були прикладом для усіх українців. Кожен робив те, що йому потрібно, проте відкрито про то не афішував. В такий спосіб можна було вижити у радянський період і при тому зберегти усі свої християнські цінності. Саме ставлення влади до церкви практично не змінювалося протягом 50-90 – х рр. ХХ століття. Адже на думку комуністичної влади це були осередки «націоналістичної та буржуазної пропаганди» та залишки уніатів, які заважають розбудові комунізму. Поширеним залишилися різі підпільні християнські організації та служіння підпільних священиків. *«Наслідком активного служіння підпільних священиків стало поширення серед молоді християнської моралі, яка закликала до почуття власної гідності, до творення доброго, праведного, до відповідальності за свої вчинки, вселяла віру у непереможність добра. Таким чином, через християнську етику, мораль проводилось коригування й формування ціннісних орієнтацій молодих людей»*¹⁹.

¹⁹ Кульчицький В. Й. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект / В. Й. Кульчицький // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. - 2017. - Вип. 2. - С. 150-152

РОЗДІЛ II

2.1. Повсякденний фон життя дисидентів

Важко говорити про самий дисидентський рух та патріотизм його учасників, якщо не знаємо повсякденного життя пересічних людей. Не знаємо, яка загалом панувала атмосфера у той час у Львові. Як жили люди, які були знайомі з учасниками дисидентського руху чи не були знайомі. Пересічні люди не мали такого вираженого патріотичного духу, проте це також зовсім не означало, що вони корилися радянській системі, а мовчки її бойкотували. Саме тому, важливо зрозуміти чим саме був для пересічних людей патріотизм, як він виражався і як загалом вони жили повсякденням. Не зважаючи на тодішню реальність, більшість українців жили національною ідеєю, хоча й відкрито про неї не говорили. Люди продовжували тихо вести в своїх сім'ях українську правду, історію та передавали українську традицію та культуру в подальші покоління. Для декого *«патріот – це та роботяга і який працює і працює невтомно. Не втомлюється від того, втомлюється фізично, але не морально»*²⁰. Саме розуміння ідеологічної фальші було ще з самого дитинства, оскільки більшість виростала у свідомих релігійних сім'ях. Якщо в сім'ї такої теми не обговорювали, то діти самі починали розуміти правду з уривків розмов старших, а найбільше поведінки і дій дорослих. Усвідомлення відчуження існуючої ідеології також було і через мову. Більшість українських родин говорило українською, а сама ідеологія пропагувала російську мову. В цьому полягала ще одна причина нерозуміння радянської комуністичної ідеології. *«В другому чи третьому класі сказали купити підручник «Родная речь», назва з незрозумілим словом звучала загадково і привабливо, а Тато сприйняв цю новину нервово і пояснив, що чужа мова не може бути рідною для української дитини. Таким чином, я вже жовтенятком розуміла, що то чуже, а своє рідне сховано в таємничих часах...»*²¹. У дітей формувалося на підсвідомому рівні коли, що і де

²⁰ Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк (18 лютого 2022)

²¹ Інтерв'ю з Мар'яною Долинською (9 лютого 2022)

можна і потрібно говорити. В українських сім'ях постійно витала оця жертвовність України в повітрі, моментами це відчувалося у різних заборонених книжках. Якщо ж взагалі не говорилося про власну ідентичність, то вже діти більше усвідомлювали у старшому віці, зокрема студентські роки. Загалом практично не говорили про українську історію та літературу. Якщо все ж тема заходила, то це було у тісному крузі і лише з тими, кому довірялося. Святкували у родинному колі релігійні свята досить тихо, але зі зберіганням усіх українських традицій. Загалом самі стосунки між друзями і родиною завжди були близькі. Такі стосунки були сформовані українською ідентичністю, оскільки українці від природи завжди були гостинні та привітні до свого оточення. Саме повсякдення молоді люди теж проводили по-різному. Існували різні незаконні безіменні товариства, де зберігався український дух. *«Підтримували чи відроджували народні традиції, колядки, щедрівки, якісь читання поезії. Просто зустрічі на день народжень різних, то обговорювалися питання тої імперської політики, національні питання, поширювалася література між своїми»*²². Також на деяких, де було більше творчих осіб, то на таких зустрічах читали вірші і прозу, показували свої образотворчі твори, а вже від цього вже недалеко до дисидентства Молодь зберігала українську традицію та культуру. Одними з найпоширеніших були походи, підйоми на Говерлу, співали українські народні чи тематичні пісні. Також *«починали збиратися окремо, організовувати літом «каяки» (походи на байдарках), зимою «нарти», складалося товариство, починали збиратися на «приватні забави» (вечірки), тепер розумію, що поступово інтегрувалися в радянську дійсність: звичним стали новорічні забави і дні народження»*²³. Не зважаючи на відданість українській ідеї простих людей в повсякденному житті, однозначно і офіційна радянська пропаганда відіграла свою роль щодо питання патріотизму і релігійності. Основою радянської пропаганди виступала саме жертва особи заради світлого майбутнього. Таке розуміння було не повномасштабне, проте було присутне у

²² Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк.

²³ Інтерв'ю з Мар'яною Долинською.

багатьох свідомих українських сімей. Не зважаючи на повномасштабну ідеологічну пропаганду, яка тривала роками і була наповнена ідеями марксизму – ленінізму, українське свідоме суспільство мало тверду опору своєї приналежності до українського буття. Радянська влада можливо не вбила цей корінь патріотичності у пересічних людей, проте вона однозначно вбила у багатьох гідність бути українцем і загалом згадку і пам'ять хто такі насправді українці і за що вони борються.

2.2 Патріотизм Мирослави Зваричевської у повсякденності

Про саме поняття «патріотизм» можна дуже довго говорити загальними словами, але так і не мати уявлення чим саме є патріотизм і як він проявляється. Можна привести до прикладу багато випадків проявлення патріотизму в історії України, адже українці дуже часто виявляли любов до своєї держави, Батьківщини та сміливо боролися за свободу і правду. Одним з таких прикладів є рух опору кінця ХХ століття. Дисидентський рух відкрито боровся за українську культуру, за українську літературу. Учасники дисидентського руху керувалися своїм власним поняттям «патріотизму». Саме тому кожен з них по різному його виявляв та поводився. Більшість з учасників дисидентського руху відкрито заявляли свою позицію та були активними діячами в різних антирадянських подіях. Багато з них були знані серед населення і є досить відомими навіть на сьогоднішній день. Деякі з них були менш відомі та відкрито не діяли проти радянського режиму. Проте, це зовсім не означає, що вони нічого не робили і були пасивними. Можна сказати, що вони були тилом опору і підтримували його всілякими способами.

Мирослава Зваричевська була однією з учасників дисидентського руху. Була однією з тих, хто підтримував і наповнював дисидентський рух. Її любов до Батьківщини була не лише у діях чи словах, але й у звичайному погляді. Мирослава була унікальною, адже допомагала не лише своїм рідним, але й усьому своєму оточенню підтримати і підняти патріотичний дух. Більше того, допомога виявити свою любов до своєї держави і не соромитися того. Жінка була дуже відкрита та щира, завдяки чому мала велику довіру і повагу до себе. Також була дуже чесною людиною з високими моральними принципами. Пані Мирослава ніколи не піддавалася різним провокаціям, не продавалася. Патріотизм Мирослави Василівни проявився не в студентські роки, а набагато раніше. Це було ще з часів дитинства. Саме в той час зародилося зерно любові до своєї землі завдяки патріотичному вихованню та правильному розставленню життєвих цінностей. Тут була особлива заслуга матері. Вона, будучи вдома ще

з 1937 року, пережила і радянську анексію українських земель і Другу світову війну. Не зважаючи на те, її мама постійно брала участь у громадських заходах та і загалом була активною громадянською. Більше того, мала доволі міцні зв'язки з повстанською армією та не раз допомагала втікати полоненим. Саме така поведінка, свідомість і активність як матері, так і батька Мирослави Зваричевської стали одними з головних чинників для розвитку світогляду її доньки, що потім вплинуло на її майбутню долю²⁴. Мала досить делікатну і тонку душу. Завдяки поставленому світогляду та вибраному оточенню, Мирослава вступила у ряди опору. Навіть коли повернулася жінка з тюрми, її мати запитала: «Як же ти усе це витримала? Ти ж така делікатна!». Саме там остаточно закріпилося і затвердилося зерно патріотизму, яке жінка вирішила не лише зберегти, але й поширювати. Цьому посприям і вибір освіти. Пані Мирослава закінчила Чортківський педагогічний училище та Львівський національний університет у 1960 році²⁵. Це дало змогу поширювати своє зерно патріотичності майбутньому поколінню українців та й допомогти їм самим зрозуміти й усвідомити своє українське коріння. Мирослава вирішила подавати не стільки теоретичний патріотизм, скільки практичний. Адже для того, щоб Україна справді була незалежна і мала свою державність, мала бути частина людей, яка розуміла чим саме є та державність, національна культура чи патріотична свідомість, щоб потім це вправно передати у маси.

²⁴ Монцібович С. Громадська діяльність Мирослави Зваричевської (1936-2015) \\\ Гуманітарний факультет. УКУ / 2020, с. 1-30 (попередня кваліфікаційна робота)

²⁵ Там само.

2.3. Релігійні переконання Мирослави Зваричевської

На прикладі життя Мирослави Зваричевської, можна помітити її однозначні прояви релігійних переконань. Жодна людина, яка була чи близьким другом, чи членом сім'ї чи просто добре знайомим, не чула від Мирослави Василівни ні розмов про релігію, ні жодних натяків. Все і так було само собою зрозуміло. Звичайно, у власній сім'ї вона передавала усі цінності християнства і виховувала свою дочку по – християнськи. Така ситуація була типова для всіх українців. Більшість була християнами. Відповідно, намагалися максимально дотримуватися усіх християнських традицій, даючи змогу вести наступне покоління правильно. Саме по собі християнство передбачало любов до свого ближнього та до своєї Батьківщини. Тому фактично, кожен віруючий християнин був патріотом своєї держави. Був тою людиною, яка намагалася жити по правді та законах. Хоча Оксана Сапеляк згадує у своєму інтерв'ю: *«Тому що було багато серед національно свідомої інтелігенції – людей безрелігійних. Так було дуже багато людей невіруючих серед національно свідомих людей. Річ у тім, що така ситуація була не лише у радянські часи, але й перед радянськими часами. Особливо коли почали ті винаходи біологічні і всі почали думати, що Бога нема»*²⁶. Більше того, згадує також і Андрея Шептицького відому фразу: «Патріот не християнин – поганий патріот». Адже потрібно мати не лише емоційне, але й духовне наповнення.

²⁶ Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк.

2.4. Учительський період в житті Мирослави Зваричевської

Після арешту, слідства і попереднього перебування в камері, Мирослава Василівна працювала вчителькою української мови та літератури середньої та старшої школи. Незважаючи на тяжку радянську реальність, яка їй значно ускладнило повсякденне життя, мала змогу тривалий час працювати у школі №31 і працювала доволі вдало у 1970-х роках. Один з учнів згадував: *«Дисидентам, загалом політв'язням, один з обов'язкових пунктів звинувачення була підривна діяльність проти радянської влади. Це була відповідна стаття у кримінальному кодексі і тд. І так, Мирослава Василівна проводила цю підривну діяльність цілком відверто, але дуже по-розумному, я би сказав. Вона користалася тими можливостями, які давала радянська система в межах школи чи в організації шкільного відділу»²⁷*. Мирослава Зваричевська мала особливий підхід у вчителюванні, чим власне і підтримувала запас учнів до знань.

Мирослава Зваричевська в школі

²⁷ Інтерв'ю з Назаром Федораком (25.10.2021р.)

За всі роки праці пані Мирослава не використовувала ніякої пропаганди, нічого, що було зв'язано з ленінізмом чи комуністичною ідеєю. Мирослава Зваричевська користалася всіма можливими способами, які допомагали тим, що ідеї національні, розуміння народу чи населення як нації, мали можливість скласти це у мозок, у розум, у свідомість цих учнів. Мирослава Василівна, викладаючи ту чи іншу тематику літератури, додавала додаткові вірші, які були очевидно адаптовані до дітей відповідного віку. А вона пропускала ті вірші, які були надто насичені комуністичною ідеєю. До прикладу, це могли бути вірші Рильського чи Сосюри. *«це сам предмет література, програма в нас була тільки невеликою частиною того всього, що вона собі вважала за обов'язок. Що вона не просто займається дітьми, а це діти, які будуть будувати Україну, творити культуру, сіяти це поле. Вона так це сприймала. Вона не дивилася на це як на вузьке викладання, інакше виставила»*²⁸. Використовувала різного роду заняття. Це було спрямовано не лише для вивчення української мови чи літератури. Але й загалом культури, музики чи історії народу. Тим самим будучи на предметі української мови, міг дізнатися як і про нового письменника і його вірші, і про нового художника та його картини, так і музиканта та його популярні пісні. Мирослава Зваричевська використовувала репродукції картин українських художників і світових. Вона знайомила із малярством. Це було важливо, що викладала не лише українську мову, але й літературу. Тим самим, створювала такий цілий комплекс вивчення всього українського. Можливо, це певним чином і обтяжувало учнів, але зовсім скоро вони зрозуміли всю багатогранність таких уроків. Класи, які Мирослава Василівна брала під класна керівництво, завжди були одними з найсильніших. Вона завдавала такого азарту навчанню, що учні цілими перервами сиділи в бібліотеках і щось вивчали. Це була здорова конкуренція серед дітей, які були спрагли до знань. Більше того, мала свою методику спілкування. *«Якщо хтось чужий, то вона дітям давала певний знак (пальці переплетені), що не можна*

²⁸ Інтерв'ю з Володимиром Кучинським (12 листопада 2021 р)

*все говорити, те що вони знають. Якщо хтось свій був, то був якийсь інший знак. Тобто, використовувала певні такі...біля стола могла там стояти (постукує по столі). Для когось чужого це нічого не означало, а діти це вже розуміли. Чи можна бути вільним у своїх, чи треба мовчати. От , чи як вона говорила не те, що вона думає, а те, що наприклад для тих там присутніх треба говорити. То вона там показувала, що не сприймайте на свій ознак. От так от, різні такі символічні знаки використовувала»²⁹. Буває випадки, коли Мирослава Зваричевська запрошувала мистецтвознавців, які проводили різноманітні і цікаві лекції. В такий спосіб виходило всебічне вивчення з дітьми через досвідчених і чудових фахівців. Більше того, завжди нагадувала вшановувати і цінувати вже існуючих діячів літератури і культури. Зокрема, один з обов'язків класного керівника було утворення піонерського загону на базі класу. Пані Мирослава, не задумуючись, запропонувала назвати іменем Олеся Гончара. Аргументуючи тим, що вони мають велику перевагу, використовуючи це ім'я. Адже не зважаючи на те, що він не загинув у війні і залишився живим, далі робить його героєм. Також деколи називала свої класи на честь різних поетів. В такий спосіб намагалася обходити вимоги вищого начальства, але в той сам час робила вправно свою справу. До прикладу один з класів носив назву імені Лесі Українки. Один з учнів згадує: *«В нас висів оригінальний портрет крутого художника Лесі Українки і ще були довгі історії з тим класом. В нас хотіли це забрати і ми потім - це ж наше , Мирослава : «Це наше!».* Мирослава Василівна нам його віддала...»³⁰. Також Мирослава створювала літературні гуртки. Ці гуртки не були заплановані шкільною програмою. Найактивнішими були з четвертого до шостого класу. Це скоріше вважалося позашкільною діяльністю для дітей, яких особливо цікавила українська література. Не зважаючи на те, що це було поза уроками, практично весь клас відвідував ці гуртки. Звичайно, з часом лише невелика група учнів залишилася. З ними Мирослава Зваричевська мала*

²⁹ Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк.

³⁰ Інтерв'ю з Володимиром Кучинським.

особливий зв'язок. Основна діяльність та мета таких гуртків була максимальне поглиблення у літературний світ письменників і поетів. Вони не лише слухали вірші різних письменників, але й пробували писати перші власні вірші. На тих гуртках пані Мирослава переважно розповсюджувала та читала вірші дисидентського руху, зокрема Калинця, Стуса чи Вінграновського. Останнього вірші так ніколи і не були надрукованими в той радянський час. Хоча й про авторство ніколи відкрито не говорила. Це були прості вірші без авторів, але мали відповідні ідеї. Основні ідеї тих віршів були несправедливість радянського режиму, любов до Батьківщини та до рідного народу, своєї культури. Також залучала різні тексти письменників 20-30 років періоду «Розстріляного відродження», які теж не були публічними. А саме ті літературні вечори були її головна зброя, оскільки мала змогу запрошувати різних людей. Вона знала з ким тримати зв'язок і навіть саме її коло знайомств добре вказує на то, що вона була завжди послідовною. Один з учнів згадує: *«В неї вони були, бо вона мала, при чому, всі книжки, які тоді в період відлиги видавали, Антонича наприклад. 80-ті роки просто замовчували і ніхто не знав. Давала дуже багато текстів Антонича і просто для нашого сприйняття, для нашого такого смакування... Заохочувала нас щось писати. Що там можна писати в 4 5, 6 класі? Але ми щось там шкрябали. Хтось більше, хтось менше, потім зачитували, обговорювали те, що ми написали. Вона брала учнів чи учениць з гарним почерком і в цю книгу вони переписували ці кращі твори... в нас була така величезна книга, такого розміру з церковного Євангеліє і майже таке ж за товщиною»*³¹. Завдяки такій активній позашкільній діяльності, в якій практично не мала обмежень, змогла зародити у її учнів підсвідому патріотичну позицію. Мирослава намагалася створити відповідну атмосферу. *«було так таємничо... щоб це виглядало все як в якомусь театрі»*³². Мирослава Василівна створювала приємну атмосферу і на своїх уроках. Вона сприймала культуру і національне питання в одному комплексі, в одному розумінні. Звичайно це

³¹ Інтерв'ю з Назаром Федораком.

³² Там само.

було пов'язано з великою кількістю знання і розуміння правди, а не від меншовартості. Тобто було ясно, щоб було чим поділитися, що пізнавати, тільки не вистачало часу. В позашкільний час деколи збирала дітей, щоб відвідати різні музеї Львова. Тим самим хотіла максимально розбавляти шкільні будні учнів, але й при тому щоб це було повчально. Більше того, Мирослава Зваричевська використовувала максимально шкільну програму на свій лад. Постійно проводила різного роду вікторини, тим самим заохочуючи дітей до знань. До прикладу, вікторини були на тематику історії Львова, музичній культурі. Пані Мирослава створювала ці вікторини настільки вміло і цікаво, що це стосувалося кожного. Один з учнів згадує: *«ми до того всього готувалися...поетичні вечори ііі нуу от уявити основну основні книжки, які я брав у шкільній бібліотеці була українська радянська енциклопедія. Тобто такий шкет з 5 класу цікавиться енциклопедіями ііі це були різні дуже різні сторони життя культури і літератури само самою»*³³. Мирослава Василівна намагалася мінімізувати різні піонерську діяльність школи. Вона ніколи не виступала відкрито проти неї чи нею нехтувала, проте робила все можливе, щоб її учні не брали активної участі у громадських діяльності такого типу. Часто проводила різні виступи, загальношкільні літературні вечори. Це були особливі вечори, оскільки вони не мали на меті вшановувати типові великі дні радянського союзу. Це були вечори присвячені українським діячам, до прикладу річниці Шашкевича. Хоча й в таких випадках була дуже обережною. Адже дуже фільтрувала дітей, яким дійсно можна довіряти. Батьки учнів могли бути причетні до КГБ, тому пані Мирослава просто не залучала тих дітей до таких літературних вечорів. Це було в тих випадках, коли жінка мала хоча б мінімальні підозри. Вона завжди була в тому плані дуже обережною. Часто запрошувала на такі вечори інших львівських письменників. Одного разу запросила Ігоря Калинця. Він був лише на подвір'ї школи, але залишився в пам'яті учнів. Не зважаючи на те, що він був віку їхнього вчителя, він був

³³ Інтерв'ю з Володимиром Кучинським.

доволі близьким до учнів і говорив з ними зовсім невимушено. Ірина Калинець була у школі і читала учням народні українські казки дуже театральню. Влаштувала також вечори, зокрема свято осені, свято весни. Це були доволі нейтральні вечори, які були передбачені загальношкільною програмою. Але й тут намагалася пропагувати українську літературу та поезію. В таких подіях не було згадки ні про 8 березня, ні про жовтневу революцію. Такі події мали бути затверджені директором, відповідно і кожен сценарій таких виступів. Тому Мирослава писала всі вірші вручну, а авторство тих віршів підписувала лише тих, хто був дозволений радянським режимом. Хоча й це були далеко не ті автори. Жінка вважала за найважливіше поширити праці заборонених письменників та поетів, щоб вони не були забуті. Більше того, на такі вечори залучала максимально інших людей з поза школи. В такий спосіб, пані Мирослава показувала як можна працювати в такому режимі і нести націоналістичну ідею в розуми майбутнього покоління. Мирослава Зваричевська вводила своїх учнів в інший реальний світ, де вона могла пропагувати світ літератури, мистецтва та і загалом світ прекрасного. Пані Мирослава також намагалися заглибити своїх учнів в українську традиції. Вона була одна з перших у Львові у той час, хто організував вертеп. На сьогоднішній час це доволі звична річ на різдвяні свята, проте на кінці 1980-х років ніхто не чув і не бачив про таке. Мирослава Василівна не зважала ні на жодні натяки своїх колег, ні пересічних людей. Отримала дозвіл виступити зі своїми учнями у спілці письменників. Виступали лише перед тими знайомими, в яких Мирослава Зваричевська була впевнена та довіряла. З тим вертепом були не лише у Львові, але й у Києві. Один з учнів згадував: *«там були свої комедії...одразу нас не пустили...бо що це було таке...дивилися на нашого ангела як на якусь курку і не розуміли в Києві взагалі що це таке принципі. Але ми пішли в письменницький будинок. На жаль, ми не потрапили туди. Гончар тоді був у від'їзді чи хворий. До його ми теж не потрапили. Потім...вона їздила ще раз.... Але тоді коли ми поїхали з вертепом, ми були в Ліни Костенко*

вдома з тим вертепом. Була якраз її донька, Пахльовська Оксана»³⁴. У Києві пані Мирослава намагалася відвідати усіх письменників, з яким була знайома, і в черговий раз передати учням дух патріотизму та любові до своєї культури та традицій. В такий спосіб формувала самого українця. Українця, який розуміє, що таке мова, що таке література, що таке мистецтво, що воно українське. А найголовніше, що Мирослава Зваричевська хотіла передати це не соромитися свого рідного, а лише пишатися тим. *«І ту гідність, ту таку національну гідність гордиться Мирослава виховувала у своїх дітей. Вона знайомила яка велика українська культура, яка вона... вона це ще брала у порівнянні з іншими західними. Тобто, її учні не вважали себе нижче за західних, там німців чи ще когось. Давала знання такі об'ємні, знання»*³⁵. Вона ніколи не використовувала жодного яскравого вияву патріотизму, жодної пропагандистської політики, лише вона мала стійкий національний хребет, який вона дуже берегла. Завдяки ньому, їй вдалося витримати усі випробування, усі обвинувачення та «профілактичні розмови». Можна сказати, що вона постійно ходила на грані «холоду» і витримала достойно. На різних радах змушена була говорити, як того начальство вимагало. Хоча й тут знайшла вилазку, оскільки дуже часто блазнювала. Був один її колега, Михайло Степанович, який був на одній хвилі з Мирославою Зваричевською. Вони мали той же самий спільний жест «перехрещення пальців», особливо це стосувалося тих моментів, коли вони говорили нещиро і їм доводилося обмаювати як начальство, такі інших своїх колег. Деколи різні пояснення доходили до абсурду. Якщо не було можливості ніяк викрутитися, то говорили все, що потрібно, але з тим жестом. В такий спосіб, говорили все, але все було перекручено. Багато знали про цей жест, частина навіть підсвідомо розуміла, що криється за ним. Але ніхто не мав повноважень звинувати людину у використанні різних жестів. Учителька мала свою територію у вигляді свого класу, використовувала свої речі. Особливість

³⁴ Інтерв'ю з Назаром Федораком.

³⁵ Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк.

Мирослави Зваричевської також полягала у тому, щоб не конфліктувати³⁶. Вона ніколи не відповідала образою на образу, ударом на удар. Мирослава Василівна все чула, все схоплювала, але ніяк не реагувала. Пані Мирослава подумки одразу зробила відповідні висновки і далі робила свою справу. В інших випадках, могла цю образу обернути в таку сторону, щоб вона втратила всю свою абсурдність. Особливо, якщо такі випадки траплялися у школі, то жінка розуміла наслідки. При вступанні у різного виду конфлікти, Мирославі Василівні грозило звільнення зі школи. Варто врахувати той момент, що вона і так постійно була під наглядом і проходила постійні перевірки. Мирослава Зваричевська ніколи не втрачала пильності, оскільки директорія завжди була тісно пов'язана з КГБ. Також пані Мирослава організовувала хор університету, оскільки непогано відзначилася і організаторським талантом. Ці навички допомогли їй в подальшому на майбутній посаді.

³⁶ Інтерв'ю з Назаром Федораком.

2.5. Праця в Інституті удосконалення вчителів.

Після проголошення незалежності України, тому основна ідея школи змінилася з духу комуністичного у патріотичний дух. Вона розуміла, що їй вже там фактично нема, що робити. Тому Мирослава Зваричевська пішла туди, де можна було принести найбільше користі. Після школи, у 1991 році, жінка пішла працювати в Інститут вдосконалення вчителів. Вона займала посаду заступника директора. Там пані Мирослава мала змогу написати підручники з української літератури для 5 і 6 класу. Ці підручники були побудовані так, як сама Мирослава будувала і вела навчальний процес. Там Мирослава Василівна змогла показати усі свої напрацювання у більш впорядкованому та офіційному вигляді. Ті підручники несли у собі певне ідеологічне виховання, наповнене повністю матеріалом української літератури. Мирослава Зваричевська любила говорити: *«Ми не можемо змінити з вами історію, але ми можемо її заново проінтерпретувати і переписати»*³⁷. В той час почався рух переписування підручників на Західній Україні. На жаль, ті підручники не стали масовими навіть у Львівській області, оскільки в той час кожен другий вчитель міг опублікувати свій підручник, маючи лише згоду Міністерства освіти. На той час цю згоду можна було отримати доволі просто. Це дуже підкосило пані Мирославу, адже жінка втратила основну мотивацію. Вона пробувала писати не лише підручники для української літератури, але й для зарубіжної літератури. Жінка зіткнулася у написанні з основною проблемою хрестоматією зарубіжної літератури. Практично вся зарубіжна література була написана російською мовою. Мирослава Василівна взялася за другу важку працю – укладання хрестоматії світової літератури. Всі колеги завжди бачили жінку за стосами паперів, але завжди знаходила рішення до проблеми до наступної зустрічі. Ніхто так достеменно і не знав, чи то вже було певне бачення до кожної з проблеми чи все ж щось знаходила серед документів. На будь-якій зустрічі

³⁷ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою (17 грудня 2021 р.)

Мирослава Зваричевська ніколи не критикувала когось чи відкрито комусь заперечувала. Одна з колег згадує: *«і так я думаю, що тільки тою усмішкою, тою скромністю і тихістю, ніколи пані Мирослава не могла сказати: я з вами не погоджуюся. Вона дуже цікаво примружувала очі і так пильно вдивлялася у того, хто говорить. І ви тільки по тих кутиках очей могли реагувати і дивитися чи ваш хід думок її заскочив, дратує чи як»*³⁸. Тож вона вирішила дещо змінити курс траєкторії своєї уваги і праці. Пані Мирослава вирішила в усному варіанті передати усі знання іншим вчителям, які взяли на себе відповідальність передавати важливі цінності майбутнім поколінням і передавати їх правильно. Мала на меті змінити ментальність вчителів. Жінка поставила перед собою декілька ідей, які разом зі своїми колегами перетворила в ініціативний план.

Мирослава (друга справа) в Інституті вдосконалення

Таких ініціатив мала дві. *«Перша ініціатива – це викладати для вчителів української літератури курс про нові методики і як повертати «розстріляне відродження» і цензуровані табуйовані забуті імена в історії української*

³⁸ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою.

літератури і то треба було вже»³⁹. Пані Мирослава створила величезний лекторій, де вчителі або потрапляли на стажування, або на підвищення кваліфікації. Це точно не була перекваліфікація. Це було повністю навчання з нуля. Вона завжди відгукувалася на різноманітні запити вчителів. Мирослава Зваричевська вела більшість лекцій, але на деякі і запрошувала інших кваліфікованих людей. Основне питання полягало в тому, що не було достатньо знань щодо табуйованих тем модернізму, який тоді ще вважався буржуазною течією. Саме там важливо було розібрати дух час і життєвий світ. Завдяки насиченості лекцій навіть досвідчені вчителі свого часу знаходили щось нове для себе. В будь-якій ідеї чи ініціативі саме Мирослава Василівна була тою головою, яка мала створений і готовий алгоритм дій. Її особливість полягала в тому, що вона мала цей національний хребет, це опліччя досвіду. Більше того, вона мала бездоганну репутацію, за винятком судового процесу під час руху опору. Але вже під час незалежності це кримінальне минуло набуло дещо іншого сенсу. Основне кредо для навчання вчителів з нуля та вмісту майбутніх реформ було декілька речей. Він складався з фундаменту учнів, далі що виключають, хто викладає, як викладає. Тобто, треба усвідомити багаж і основну знань самих учнів після радянського режиму. Далі профільтрувати шкільну програму і виключити усі твори, які несли неналежний контекст. Важливим моментом були самі вчителі, щоб це були саме ті люди, які можуть нести правильні ідеї. А власне яким способом це викладається, щоб доносилися до учнів правильні життєві цінності, яким потім буде слідувати майбутнє покоління⁴⁰.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою.

2.6. Вплив на виховання і свідомість людей, що її оточували

Мирослава Зваричевська вклдала у свою поведінку і викладання все, що могла передати потім своїм учням. Процес викладання був доволі насичений такою ігровою інформацією, що було пов'язано звичайно з навчанням. Особливо якщо йшлося про якісь речі, про які зазвичай не говорилося прямо. В такий спосіб не лише заохочували учнів до навчання, але створювали атмосферу для самовдосконалення та самостійного поглиблення у різні теми. Завдяки їхній свідомості та усвідомленні своєї власної ідентичності, самі учні брали участь у різного роду українських акціях та протестах, не будучи вже навіть під керівництвом Мирослави Зваричевської. Одними з таких прикладів були політична акція, різні шкільні страйки. Вже старші учні, але ще будучи в школі, розуміли правду і за що їм потрібно боротися. Саме в таких випадках найкраще проявився вплив Мирослави Зваричевської та її основної ідеї – боротися і пам'ятати своє. Таким чином, пані Мирослава зробила все, що змогла, щоб передати основну українську цінність і то зерно патріотичного духу, яке зародилося у її учнів і пішло надалі поширюватися у світ вже у їхньому виконанні. Один з таких прикладів був Назар Федорак – теперішній викладач Українського Католицького Університету. Саме Мирослава Зваричевська зародила у ньому любов до української літератури та поезії, що дало йому змогу віднайти своє покликання у викладанні. Назар Федорак коментує: *«Але це все було наслідок того всього, що закладала Мирослава Василівна. Я на 200 % впевнений, що якби не вона і може ще там кілька людей, які дуже важливу роль в моєму житті відіграли, то я би насправді би просто не пішов і близько в той бік, куди я пішов... Оцеї філологічний вибір мій – це абсолютно є наслідок того виховання, яке дуже ненав'язливо і естетично проводила Мирослава Василівна»*⁴¹. Також Володимир Кучинський, який був учнем одного з перших випусків пані Мирослави. Завдяки правильному підходу та переданню правильних цінностей, виріс свідомим чоловіком та став

⁴¹ Інтерв'ю з Назаром Федорак

головним режисером театру Курбаса. Всі її учні були в захопленні від свого вчителя. Один з учнів згадує: *«ми пишались, що вона в нас класний керівник і вона по перше молода, красива, з ентузіазмом, розумна неймовірно... ну по – перше розум, вона неймовірно талановита особа. По друге, як вона себе незалежно вела, поводила себе в школі. Це приваблювало таких самих людей, воно приваблювало»*⁴². Мирослава Зваричевська формувала не лише своє середовище, але й середовище своїх учнів, які росли в патріотичному дусі. Така атмосфера надихало і на дослідження своєї культури, і на дослідження своєї історії. Більше того, така атмосфера надихала гордитися такими знаннями. Проте, політика школи була дещо інша. А учні, як постійні бунтівники проти поставлених режимів, займали сторону опору, протиставлення. Мирослава Василівна в таких випадках не докладала значних зусиль, достатньо було *«підлити масла у вогонь»*. З рештою справу учні самі добре справлялися. Її учні були активними не лише у різних громадянських акціях, але й різних соціальних протестах. Активними були не лише діти, але й сама пані Мирослава. Балотувалася у членство першого демократичного скликання і стала його депутатом у 1990 році. Там вона спробувала стати корисною місту на рівні міської освіти, оскільки брала участь в освітній комісії. Але там довго не затрималася, адже була величезна стіна бюрократії, а сама система їй була не до вподоби. Не лише учні захоплювалися жінкою, але й усі колеги по роботі чи прості знайомі. Одна з колег зі школи згадує: *«Така цікава була, з почуттям гумору. Із зовні була така цікава жінка. Це теж має вплив на людей і на дітей... була славна особа»*⁴³. Також одна з колег з Інституту вдосконалення вчителів коментує: *«чисто по – людському говорити про Мирославу Зваричевську, то відданість праці»*⁴⁴. Мирослава Василівна не лише учнів надихала на постійне вивчення чогось нового, але й своїх знайомих та колег по роботі. Вся праця Мирослави Зваричевської була спрямована на те, щоб

⁴² Інтерв'ю з Володимиром Кучинським.

⁴³ Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк.

⁴⁴ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою.

зробити свідомого українця та державника, чи то ще незрілих учнів, чи вже зрілих та сформованих людей. Це були як її знайомі чи колеги, так і батьки учнів. Вона так само з ними працювала через дітей, через різні види діяльності. Звичайно, що робила це дуже обережно, оскільки, як ми знаємо, була велика ймовірність підтримки і участь КГБ. Але вона це робила свідомо. Пані Мирослава була досить таким активним носієм національної ідеї. Часто розмова з нею була у вигляді додавання своїх власних знань до її наполовину мовчанки. Любила не договорювати речення. Тим самим заставляла додумувати свого співрозмовника і задумуватися над можливою кінцівкою. Якщо ж людина не знала, то переважно це закінчувалося однією фразою: *«Ну ви знаєте як це було. Ну якщо не знаєте, то прочитаєте або ж Ви, то дитинко, можете прочитати»*⁴⁵. Мирослава Василівна визнавала лише працю, можливо навіть тяжку і безперервну роботу. Але в тому була і вся Мирослава Зваричевська. Вона завжди віддавала повністю всю себе роботі. Жінка ніколи не ставила себе за зразок. Вона це робила устами інших, за посередництвом інших. Згадуючи також інститут післядипломної освіти, пані Мирослава розуміла, що є можливість змін, хоча б мінімальних. Вона знала, що одної ініціативності замало і їй потрібно була командна робота. Це був виклик, оскільки ще не було централізованої державної підтримки.

Мирослава Зваричевська мала свою власну шкалу цінностей для самої людини і того, чим і як займається людина в житті. Більше того, мала таку специфіку, що дуже не любила саме слово «кар'єра», і всіх людей, хто робив ту кар'єру. Мирослава Василівна не зраджувала ні собі, ні своїй ідеї як в період радянського союзу, так і в період незалежності України. Пані Мирослава була дуже товариською та недооцінювала людської підлості, з чим потім так і не змогла змиритися. Після проголошення незалежності всі чекали якісь особливі зміни, а особливо такі як Мирослава Зваричевська. Такі люди були наповнені ентузіазмом, ідеями і головне бажанням працювати. Таких людей як Мирослава

⁴⁵ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою.

Василівна описувало навіть їхнє житло. *«Квартира, в якій я опинилася, напів-музей, напів – книгарня, і напів- бібліотека. Це також дуже характеристика нашої еліти, яка прийшла до влади на початку 90-х років, зайняли владні позиції. Це люди з великими моральними цінностями, орієнтирам»*⁴⁶. Навіть, будучи вдома, часто використовувала фрази Шептицького, а особливо любила його основну постанову.

Дочка Мирослави Зваричевської згадує: *«Була безкомпромісною, часто боролася за інших, відстоювала учнів, потім вчителів, директорів шкіл, здебільшого незнайомих які дуже часто зверталися до Мами. Ніколи не виставляла на показ своїх заслуг, радше замовчувала їх. У боротьбі за героїзм постфактум ніколи не брала участі. Їй коштувало здоров'я і навіть життя очорнення від колишніх приятелів, які власне не боялися спокуси владою, грішми і славою. Полягла від тих, хто справжнім лицарем і героєм власне і не був по великому рахунку»*. Більше того, Мирослава Зваричевська завжди відстоювала та допомагала дітям інших учасників дисидентського руху, якщо у цьому була потреба. Жінка не боялася ні за свою репутації, ні засуджень, а намагалася добитися справедливості та чесності. Педагог Мирослава Василівна виховала немало талановитих і працьовитих особистостей. Серед них Володимир Кучинський, Назар Федорак, Ірина Старовойт, Олена Галета.

⁴⁶ Інтерв'ю з Марією Зубрицькою.

ВИСНОВКИ

1. Для дослідження та висвітлення діяльності окремої особи, а також прояву окремих рис цієї діяльності придатними і необхідними є методи усної історії та жіночих студій, що в цьому конкретному випадку також зводяться до методу усної історії
2. В пізній радянський період при пануванні єдиної ідеології на засадах марксизму –ленінізму, ті самі принципи визначали поняття патріотизму. Дуже велике значення надавалося вихованню радянського патріотизму у школі. Адже держава покладала великі надії на заклади шкільної освіти. Влада вважала, що першочергово саме школи зможуть виховати і зробити з учнів громадян радянського суспільства, не довіряючи сімейному вихованню. Радянська система виховання була спрямована на те, що б створити та правильно виховати «радянську людину» з усіма їй притаманними якостями та особливостями. Основна мета такого виховання полягала у встановленні правильної поведінки, побудові « нової радянської людини». Шкільна програма була наповнена важкою ленінською теоретичною спадщиною, проте як вчителі, так і саме начальство боялося відкрито виступити проти, адже розуміли наслідки своєї відкритої незгоди. Розвиток освіти в Україні в 60-х рр. ХХ ст. охарактеризувався пошуками більш досконаліх форм та ідейного наповнення. Хоча й вплив комуністичної партії був все ще доволі сильним, адже і надалі продовжувалися намагання у вихованні учнів у дусі радянського патріотизму. Вже з 1970- х років з'являються нові програми з української літератури для середньої та старшої школи. Звичайно, що вона мала деякі недоліки. Друга половина 60-х – початок 70- х рр. характеризується дуже ретельною та прискіпливою перевіркою вчителів щодо якості виховання радянського патріотизму. А вже з 1980- х років виховний процес складався з 7 напрямків - комуністичний, атеїстичний, ідейно-моральний, інтелектуальний, трудовий, естетичний

та фізичний. Особлива увага зверталася саме на комуністичне виховання. Одну з вирішальних ролей відіграла ідеологічна робота КПРС, основною метою якої було творче застосування основних принципів марксизму – лєнінізму. Це мало формувати саме образ «радянської людини» з відповідним патріотизмом ще з ранніх років у дітей. Специфічні завдання мали вчителі української мови та літератури. Адже перед ними ставили відповідні завдання, які стояли на державному рівні. Це перш за все стосувалося посилення комуністичного виховання. Комуністичне виховання у школах відбувалося не лише на уроках, але під час проведення загальношкільних виховних заходів. Ще одним ефективним методом комуністичного виховання були позашкільні заходи у вигляді екскурсійних поїздок. Не зважаючи на всі заохочення для краще освоєння, саме поняття « нова радянська людина» ставило у рамки молоде підростаюче покоління. Складовою частиною комуністичного світогляду було атеїстичне виховання. Специфіка радянської ідеології полягала в тому, що вона поєднувала дві частини – релігійну і філософську. Саме основа цієї ідеології намагалася пояснити питання релігії. Така критика релігії була спрямована більше на те, щоб цілком замінити релігію. Таке лише можна було зробити за допомогою релігійних концептів. Проте, саме в таких релігійних концептах був досить відчутний християнський вплив. Радянська влада добре розуміла вплив церкви на просте населення, тому протягом кількох десятиліть намагалися ліквідувати греко – католицьку церкву на заході України, щоб уникнути її впливу на молоде покоління.

3. Цей штучний неправдивий радянський патріотизм не міг відповідати моральному запиту людей, які почували себе українцями. Проте, так само важливо розуміти чим саме був для пересічних людей патріотизм, як він виражався і як загалом вони жили повсякденням. Саме розуміння ідеологічної фальші було ще з самого дитинства, оскільки більшість

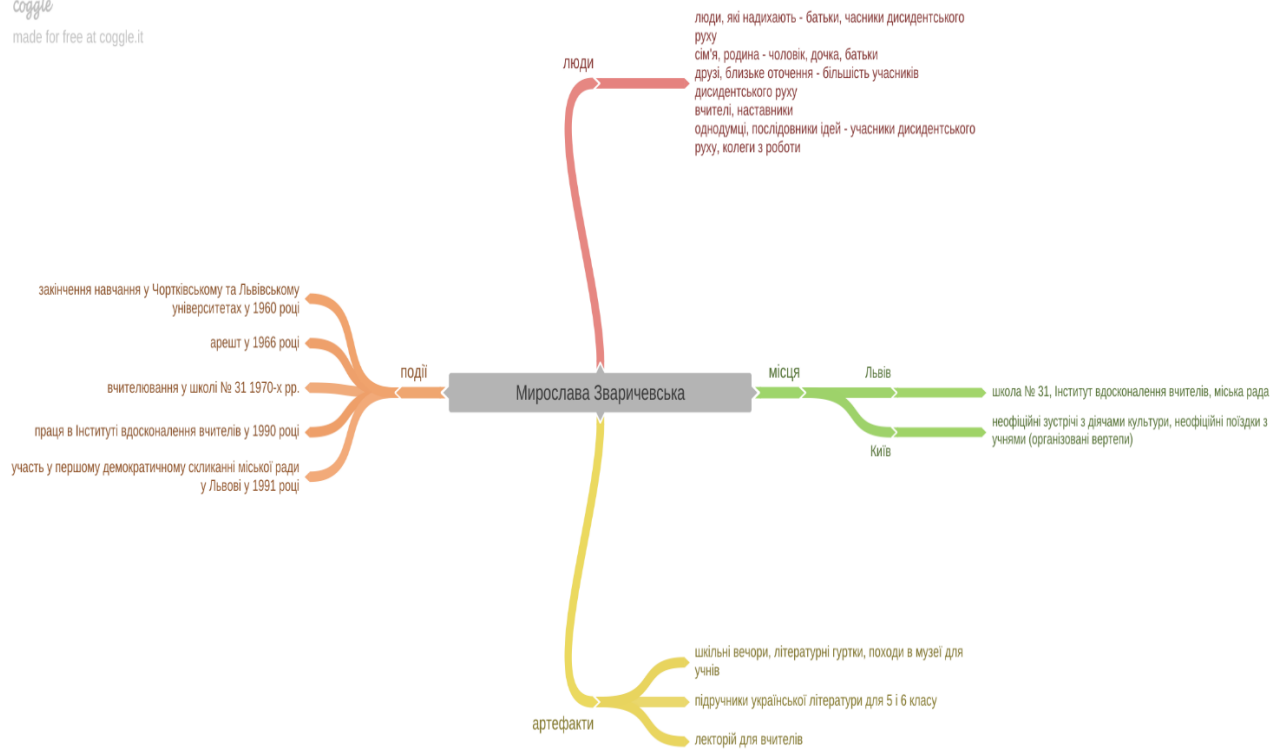
виростала у свідомих релігійних сім'ях. Якщо ж того не ставалося, то відповідно дізнавалися вже у старших роках і вже тоді несли національну ідею іншим. Можна помітити, що загальний фон українського суспільства був доволі свідомим та патріотичним. Як відомо, в період другої половини ХХ століття відзначився дисидентський рух. Він був досить масштабним і відкрито виступив проти радянської влади. Учасники дисидентського руху керувалися своїми власними поняттями «патріотизму». Саме тому кожен з них по різному його виявляв та поводився. Хтось міг відкрито заявляти свою позицію та був активним діячем в різних антирадянських подіях, а хтось був у тилі опору та підтримував його всіма способами. На прикладі однієї з учасниць дисидентського руху, Варто згадати, що і український патріотизм став доволі поширеним у той час в українських школах. Релігія була однією з тем, про яку навіть не згадували у школах. Не зважаючи на тодішню реальність, більшість українців жили національною ідеєю, хоча й відкрито про неї не говорили. Кожна свідомо українська сім'я зберігала всі українські традиції та передавала свою історію та культуру з покоління в покоління.

4. На прикладі Мирослави Зваричевської можна зрозуміти природу патріотизму дисидентів. Мирослава Зваричевська була однією з тих, хто підтримував і наповнював дисидентський рух зсередини. Її любов до Батьківщини була не лише у діях чи словах, але й у звичайному погляді. Однозначно, її мати мала величезний вплив на зародження її свідомості та патріотичного духу. Вже у студентські роки, ще більше вкоренилося зерно патріотизму, яке Мирослава вирішила не лише зберегти, але й поширювати. Цьому посприяв і вибір освіти. Більше того, жінка обрала собі правильне оточення, яке в ній остаточно закріпило і затвердило зерно любові до держави. Мирослава вирішила подавати не стільки теоретичний патріотизм, скільки практичний. За всі роки праці жінка не використовувала ніякої пропаганди, нічого, що було зв'язано з

ленінізмом чи комуністичною ідеєю. Як вчителька української мови та літератури, вона використовувала усі можливі способи для максимального поширення патріотизму. При чому, що робила це дуже структуровано, розумно, але дуже обережно. В школі Мирослава Зваричевська використовувала різного роду заняття для виховання своїх учнів. Це було спрямовано не лише для вивчення української мови чи літератури, але й загалом культури, музики чи історії народу. Мирослава намагалася мінімізувати різні піонерську діяльність школи. Вона ніколи не виступала відкрито проти неї чи нею нехтувала, проте робила все можливе, щоб її учні не брали активної участі у громадських діяльності такого типу. Часто проводила різні виступи, загальношкільні літературні вечори. Мирослава використовувала не лише шкільний час, але проводила багато часу поза шкільними заняттями. Одним з поширених таких занять було створення літературних гуртків. Основна діяльність та мета таких гуртків була максимальне поглиблення у літературний український світ письменників і поетів. Основні ідеї тих віршів були несправедливість радянського режиму, любов до Батьківщини та до рідного народу, своєї культури. Також деколи відвідувала з учнями різні музеї Львова. Мирослава також намагалася заглибити своїх учнів в українську традиції. Вона була одна з перших у Львові у той час, хто організував вертеп. Завдяки такій активній позашкільній діяльності, в якій практично не мала обмежень, змогла зародити у її учнів підсвідому патріотичну позицію. Після проголошення незалежності України, Мирослава дещо змінила свій фокус роботи. Адже, після школи жінка пішла працювати в Інститут вдосконалення вчителів. Мирослава мала змогу написати підручники з української літератури для 5 і 6 класу. Ці підручники були побудовані так, як сама Мирослава будувала і вела навчальний процес. Там жінка змогла показати усі свої напрацювання у більш впорядкованому та офіційному вигляді. Ті підручники несли у собі певне ідеологічне

виховання, наповнене повністю матеріалом української літератури. Після того, траєкторія її роботи знову змінилася. Тепер вона полягала у тому, що Мирослава вирішила в усному варіанті передати усі знання іншим вчителям, які взяли на себе відповідальність передавати важливі цінності майбутнім поколінням і передавати їх правильно. Мала на меті змінити ментальність вчителів. Мирослава Зваричевська мала однозначний вплив як на своє близьке оточення, так і на своїх колег і учнів. Адже їхня громадська діяльність та відкрите виявлення патріотизму показує, що вся праця жінки не пройшла даремно і однозначно має великий відбиток у житті людей. в таких випадках найкраще проявився вплив Мирослави Зваричевської та її основної ідеї – боротися і пам'ятати своє. Вся праця Мирослави була спрямована на те, щоб зробити свідомого українця та державника, чи то ще незрілих учнів, чи вже зрілих та сформованих людей. Педагог Мирослава Зваричевська виховала немало талановитих і працьовитих особистостей. Серед них Володимир Кучинський, Назар Федорак, Ірина Старовойт, Олена Галета.

5. Мирослава була активним носієм національної ідеї. Жінка ніколи не ставила себе за зразок, не вихвалялася зробленим. Вона це робила устами інших, за посередництвом інших. Власне в тому і полягав патріотизм Мирослави Зваричевської.

Ментальна мапа Мирослави Зваричевської

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА:

1. Інтерв'ю з Назаром Федораком (25.10.2021р.)
2. Інтерв'ю з Володимиром Кучинським (12 листопада 2021 р.)
3. Інтерв'ю з Марією Зубрицькою (17 грудня 2021р.)
4. Інтерв'ю з Мар'яною Долинською (9 лютого 2022р.)
5. Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк (18 лютого 2022 р.)
6. Монцібович С. Громадська діяльність Мирослави Зваричевської (1936-2015) \\ Гуманітарний факультет. УКУ / 2020, с. 1-30 (попередня кваліфікаційна робота)

АРХІВИ:

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 367. Арк. 34

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939. Львів: Український католицький університет, 2018. 520 + 20 іл.с.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру / Г. Ващенко. – Лондон: Вид-во Спілки української молоді, 1952. – Ч. I: Психологія волі і характеру. – 256 с.
3. Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. – Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – 432 с.
4. Кісь О. "Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти". Дрогобич. Видавництво Коло, 2020. – 300 с.

5. Коваль Г. Система патріотичного виховання в Україні [Електронний ресурс].- Режим доступу:
<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77713/31-Koval.pdf?sequence>
6. Концур-Карабінович, Н. . Греко-Католицька Церква в контексті державно-церковних відносин в Галичині у 1940-х – на початку 1950-х рр., 349–356. вилучено із
<http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/185>
7. Кульчицький В. Й. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр. ХХ століття: регіональний аспект / В. Й. Кульчицький // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. - 2017. - Вип. 2
8. Левенець О. М. Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. / О. М. Левенець // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. - 2018. - Т. 29(68), № 4. - С. 23-30. - Режим доступу:
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_4_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_4_7).
9. Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936–1939. Педагогические сочинения в 8 т. Т. 4. Москва, 2014. С. 453.
10. Харкун В. Ідеологія як релігія: концепція "релігієподібного комунізму" у західній і пострадянській гуманітаристиці / В. Харкун // Сіверянський літопис. — 2008. — № 4.

ДОДАТОК І. Інтерв'ю з Назаром Федораком (25.10.2021р.)

- Пане Назаре, розкажіть, будь ласка, що Ви пам'ятаєте про Мирославу Зваричевську і які ситуації Ви можете пригадати, де проявлявся патріотизм пані Мирослави?
- Мирослава Василівна вчила нас українську мову та літературу. Вперше наш клас познайомився з нею у 3 класі. Тоді вона виявилася доволі суворою. А з 5 класу до 9 була нашою класною керівничкою. На 10 -11 клас лише викладала. Дисидентам, загалом політв'язням, один з обов'язкових пунктів звинувачення була підривна діяльність проти радянської влади. Це була відповідна стаття у кримінальному кодексі і тд. І так, Мирослава Василівна проводила цю підривну діяльність цілком відверто, але дуже по- розумному, я би сказав. Вона користалася тими можливостями, які давала радянська система в межах школи чи в організації шкільного відділу. Я не знаю чи то цікаві мої враження, але як це все складалося...коли ми закінчували третій клас...іііі...ми пішли від нашої першої вчительки кудись там. Нас хтось мав забрати. Своїм дитячим переживанням, ми дуже переживали хто то мав бути. Бо це одна вчителька закінчується і починається різні вчителі і як це все буде. Це було якась велика невідомість. Це був травень, кінець травня. Якого це було року,значить...1984 року...травень 1984 року якраз ми закінчували третій клас і в нас в школі відбувається величезна подія, в 3б школі. Приїжджає Олесь Гончар. Він, крім того, що був таким офіційним письменником № 1, українським офіційним письменником. хоча я про це ще не знав.Десь я може і чув таке ім'я в 10 років, але конкретно хто це, чим займається я не знав. Але всюди вівіска була яка, «під яким соусом» це подавалося. Тоді був такий фонд миру в радянському союзі. Я не знаю з якою метою він був створений і не дуже розумію. Напевно щоб показати миролюбність. Це були події авганської війни...це все разом але фонд миру. Бо радянський союз завжди за мир. Я так розумію, що в УРСР

цей фонд миру очолював Олесь Гончар. Там він був ветеран війни, воював в другій світовій війні і написав ті своїм знамениті «Прапороносці» кінцевим підсумком. Потім він був героєм націоналістичної операції, я вже не пригадую. Така вже була відзнака. Крім того всього, це була «зірка» літератури. Але кажу, для нас це все було дуже далеко. Нас, третьокласників, зрештою на ту зустріч в актовий зал і не кликав. Якраз десь тоді, от я не пам'ятаю в той рік чи наступного року в школі змінився директор. В нас була така директорка поважного віку. Вона вже пішла на пенсію очевидно. І прийшов такий молодий, енергійний, Юрій Євгенович Стрільцов. От таке в нього було...Стрільцов, прізвище. Але він говорив по-українськи, нормально, навіть без ніякого акценту. Але мав прізвище дивне Стрільцов. Вже пізніше, коли це вже стало можна, або вже більше розуміли, наша вчителька, зрештою і батьки говорили...може десь в розмові між собою я це почув, що він кагібіст. Він, як прийшов до школи директором, ще напевно не мав 30 років. Тобто, звичайних людей не ставлять в такому віці. Він якось потрапив, от я вже не пригадую, чи то вже він приймав Олесь Гончара в нас в школі чи то ще наш колишній директор, а він одразу явився. Потім з'ясувалося, що як тільки Олесь Гончар потрапив, приїхав до Львова...він тут мав якісь інші акції...але приїхав до школи на запрошення Мирослави Василівни. Вона з ним зналася. Він не боявся признаватися щодо цього знайомства. Тут я точно не можу сказати як вони познайомилися. Але вона зналася з ним, вона була знайомою, добре знайомою, з Лінею Костенко. Тобто, про участь Ліни Костенко трошки відомо. Як вона з квітами прийшла під суд. Та, там є ця історія...Ось, і Олесь Гончар, хоча він офіційний і так далі в українській радянській літературі, все одно залишився нормальною людиною, як виявилось. Чого я починаю з нього...тому, що коли ми пішли в 4 клас, спочатку налякалися її, вона нам виявилася дуже суворою вчителькою. Але потім з нами швиденько познайомилася, пожартувала і взагалі у неї було чудове

почуття гумору, тобто все стало на свої місця. Але це ж ми в 3 класі... нас приймали всіх в піонери в такому віці. В 4 класі, крім класу...це ж паралельна реальність. Є клас, де ти вчишся і є, де ти маєш займатися так званою громадською, а по суті комуністично- політичною діяльністю. Утворюється піонерський загін на базі класу. У нас було 5 класів на паралелі. Наш був А, і ще були Б,В,Г,Д і ці всі класи, коли стали піонерськими загонами, вони стали там називатися...загін мав бути імені когось...Валі котика, Мурата Хазея... якихось там...80-річчя чи 50-річчя чогось там партійного. Тобто, були такі от, це як радянський іконостас піонерів , комсомольців у Львів, іменами, тих називалися піонерські загони. Нам оголошує Мирослава Василівна: «Нам треба...значить... наш загін піонерський ...я пропоную... ми будемо називатися імені Олесь Гончара». Ми трохи були розчаровані, чесно кажучи. Адже ця пропаганда, з дитячого садочка починалася...от що.. ці от «мученики за комуністичну віру» там погинули на війні, ще щось...наскільки це придумано, це вже інше питання. А тут Олесь Гончар...чим він такий дуже герой...ну письменник...тим більше живий. А вона каже: «Живий, ми маємо ту велику перевагу, що власне, що він живий. Він до нас ще може колись приїде. Може ми до нього до Києва поїдемо». Ну якось так, що ми з ним можемо контактувати. Це велика перевага. А то, що він, скажімо, у війні не загинув , то він все одно її пройшов, все одно він герой. Ну якось так...очевидно, вона аргументувала це перед вищим начальством. Тобто це бувeee...це був приклад того, як вона вміла знаходити ці лазійки в системі. Тому, що за всі роки навчання, я не пам'ятаю ніколи ніякої там пропаганди, або навіть скеровування до чогось там, нацистко – ленінського, до чогось там, комуністичного. Вона собі дозволяла, коли ми вчили з літератури, в будь якому класі...все одно часу від часу траплялися якісь вірші, очевидно адаптовані до дітей відповідного віку, на оцю от тематику. Вона дозволяла собі їх проскакувати. Там Рильського чи Сосюри чи ще там когось. Вона

проскакувала і зупинялася на справжніх творах літератури, які там були. Плюс до того, вона створила ...ее...починаючи з...це вона вже практикувала зі своїм попереднім випуском, там де був Кучинський був Володимир – її попередній випускник. Знаєте його?

- Ні.
- О, то Ви ще й з ним можете зустрітись. Цей, що заснував театр Курбасів. Володимир Кучинський- це її учень. Вони власне випустилися і тоді, після них, вона нас взяла. Вона запропонувала всім ходити, всьому класу на літературний гурток. Літературний гурток, після уроків, якийсь там один день на тиждень. Після якогось там останнього уроку ми лишалися. Цей літературний гурток мав назву «Тронка» за твором Гончара. Вона всюди, де могла прикривалася Гончаром. Якби тільки щось, якась там претензія... а що, а як це...це Гончар...а що Ви маєте проти Гончара. Це був дуже виграшний хід. І в нас була така величезна книга, такого розміру з церковного Євангеліє і майже таке ж за товщиною. Де...це була така книга творчості...тобто ми могли...літературний гурток полягав в тому, що вона нам читала, подавала читати різні твори без авторів, без зазначення авторів. Але це вже я потім почав довідуватися, що це були твори Ігоря Калинця, Міграновського, якого ніколи ніде не друкувалися в той час, не мали шансу бути надрукованим...Стуса. Але ці такі відповідно до віку. В 4,5, 6 класі гурток наш діяв дуже активно і відповідно вона підбирала ці тексти. А тексти ще письменників 20-30-х рр. цього «Розстріляного відродження», яких теж не друкували. В неї вони були, бо вона мала, при чому, всі книжки, які тоді в період відлиги повіддавали, Антонича наприклад. 80-ті роки просто замовчували і ніхто не знав. Давала дуже багато текстів Антонича і просто для нашого сприйняття, для нашого такого смакування... «смакування поезією» цим художнім словом.

Таким чином мені було...був наш естетичний рівень...підходив. Заохочувала нас щось писати. Що там можна писати в 4,5, 6 класі? Але ми щось там шкрябали. Хтось більше, хтось менше, потім зачитували, обговорювали те, що ми написали. Вона брала учнів чи учениць з гарним почерком і в цю книгу вони переписували ці кращі твори. Я не знаю, де ця книга зараз, але наша була не перша. Вже була книга попереднього випуску...десь вона...я не знаю де вона є...десь ті книги є, такі смішні. Але це було дуже так, поважно, дуже цікаво. Особливо, це гарно було...ми ж вчилися у другу зміну в нашій школі. Класи з 3 по 6 вчилися в другу зміну. Ці зустрічі гуртка відбувалися вже коли було темно, особливо зимою. Це була година 7-8 вечора в школі. Це було так таємничо. Вона ще створювала таку атмосферу, щоб це виглядало все як в якомусь театрі. Це дуже контрастувало з тим. Що діялося в день в школі. Школа...це була звичайна атмосфера з тими якимось постійними відсиланнями до класики марксизму, ленінізму, постійні відсилання до політінформації про щось там, постійна діяльність якоїсь піонерської діяльності самої школи, яка постійно щось там організовувала...то як не конкурс пісні строю, то ще змагання прапороносців, то ще там щось...різне було...громадська, чи як там називалася, діяльність. вона від цього всього, всіма способами, зокрема супер таким візуальним намагалася показати...так, вона проти того всього не заперечувала, не виступала, але намагалася мінімізувати і зробити своє. Так, її клас брав участь у тому всьому по стільки по скільки...тобто мінімум, який тільки можна. Навіть давала цьому кесарю кесарове, але займалася своїм. В 5 класі, це я дуже добре запам'ятав... бо, очевидно, що вчителів української мови та літератури мали обов'язок і зараз напевно мають, проводити такі літературні вечори загальношкільні. Тобто якась тема береться і вчать вірші і на сцені розказують. Її вечори були

завжди особливими, тому що якщо вчителі це просто для «галочки» роблять і проводять там до 8 березня чи до 1 травня...тоді чи до дня революції...відповідно такі теми були. Перший вечір, який я пам'ятаю в 5 класі, це був вечір на честь Маркіяна Шашкевича. Це напевно мав бути якийсь ювілей, хоча я не розумію який зараз...зараз...Шашкевич 1911 року...не розумію який це мав бути рік...може це 1986 рік...а, це напевно було 175 років...це напевно було 1986 року...це було 175-річчя Маркіяна Шашкевича. Тоді теж приїжджав Гончар, але вже не до нашої школи, а до університету. Тоді були у величезному актовому залі університету урочисті збори. Він там мав слово. Так що було доречі в школі.

Вона повитягала такі тексти Шашкевича...романтично-націоналістичні настрої, а потім вийшов якраз роман Іваничука «Вода з каменю» про Шашкевича. Вона звідти...він трохи був ідеологічний...але там було багато гарних, справді дуже гарні твори літературні...вона цілі прози вибирали...ми стогнали, десь там нарікали як вона нам дала ті прозові кавалки вчити. Але то ми були 5 клас. Вона ще залучила 6 клас і своїх старшокласників. Тобто, кількох учнів, може 5, з тодішнього 10 класу. Вона дуже добре насправді вивчала ситуацію в родині...ким є батьки...ее...тобто...ну...дуже добе вона вмiла остерігатися. Вона вже навчена життям. Якщо вона десь там мала підозри, що батьки можуть бути десь там до КГБ причепні...але це тоді і по дітях було видно...вона тоді тих людей не залучала і все. вона робила все дуже обережно. Це був величезний просто фурор цього вечора. Вона позапро шувала на цей вечір...мм...я вже зараз не пригадаю кого саме, але кількох львівських письменників точно. Потім Ігоря Калинця до нас привела. Але не до школи. Очевидно, в школу йому було заборонено приходити. Це була весна і ми готували веснянки. Теж, не дуже нам це подобалося, особливо хлопцям, бо це були

якісь такі дівчачі штучки, якісь водити ті танці, співали пісні...були нецікаві для хлопців слова, але ми терпіли ті веснянки. Вона це все чудово розуміла. Раптом ми репетицію проводили на вулицітам тепла погода ...на вулиці це краще робити, ніж в класі. І тут приходять до нас на подвір'я хтось. Це був Ігор Калинець. Вона просто сказала: «От знайомтеся. Це Ігор Калинець. От пам'ятаєте...ми там якось розказували такий вірш. Це був його.». Це теж був рік 1986, можливо 1987. Виявляється, вона вкраплювала у всі наші виступи у школі, в тому числі вірші Калинця, які були заборонені. Він щось там з нами говорив. Тобто, це все було дуже ненав'язливо і зовсім іншим методом, ніж це робилося офіційно. Вона просто вводила весь свій клас в інший світ. Десь вона пропагувала втечу від світу того в світ мистецтва, світ літератури, у світ прекрасного. От це її головний спосіб відбирання, відвертання людей...в нас в класі був специфічний контингент...нас переважна більшість батьків учнів були або робітниками автобусного заводу або викладачами...технічну освіту мали....десь працювали викладачами політехніки. Тобто переважна більшість в родинях, в переважній більшості не було ніякого культу мистецтва, чи музики, чи літератури, чи театру. Переважно більшість учнів були вихідці з сімей або робітників, або таких технічних. Ось, і це напевно їй було тяжко з тим давати собі раду. Але все таки звісно, що ми цілим класом ...до 6 класу ми ще відходили на цей літературний гурток. В 7 класі це вже були зовсім інші діти, зовсім інші інтереси. Вона вже десь об'єктивно втратила контроль над частиною класу, бо там вже почалися зовсім інші моделі поведінки. Взагалі 7-8 клас це вже зовсім не найкраще в плані співжиття в класі. Тут навіть не йдеться не про політичні штуки, а просто пров нас з'явилися...можливо навмисно в наш клас підсиляли...з інших шкіл, які виявилися просто відвертими хуліганами і псували це все з середини. Але

якась кількість, четверо, принаймні з нас, хлопців...так, нас 4 і ще кілька дівчат лишилися. То ми ходили, ми спілкувалися дуже тісно з нею. Потім, коли ставало більше і більше можливо, ми поїхали...можливо це 1989 рік...я вже не пригадую...ми поїхали з вертепом. Вона організувала цей наш вертеп. В нашій школі це точно перший. Із шкільних вертепів це певно перший у Львові. Ми поїхали...ми походили у Львові з тим вертепом. Нас приймали у спілці письменників...ще нас десь водили...вже не пам'ятаю де...там де вона мала зв'язки, контакти...вона знала, що навіть і буде хтось що закладе, то інші...інша публіка, яка будуть викликати як свідків скажуть що там нічого кримінального не було. Це теж вона дуже добре за цим пильнувала. Я не знаю жодного випадку...вона постійно ходила на грані «холоду». В тих обставинах я не знаю жодного випадку з нашим класом принаймні, щоби десь вона промахнулася, за що її зачепити. Очевидно, що її викликали і вона мала дуже непрості стосунки з дирекцією. Але це інше питання...я ще до цього вернуся. Але що вона робила з нами...ми поїхали до Києва з вертепом . там були свої комедії...одразу нас не пустили...бо що це було таке...дивилися на нашого ангела як на якусь курку і не розуміли в Києві взагалі що це таке принципі. Але ми пішли в письменницький будинок. На жаль, ми не потрапили туди. Гончар тоді був у від'їзді чи хворий. До його ми теж не потрапили. Потім...вона їздила ще раз...але тоді вже я був хворий. Вони вже були в нього вдома. Але тоді коли ми поїхали з вертепом, ми були в Ліни Костенко вдома з тим вертепом. Була якраз її донька, Пахльовська Оксана. Не знаю, чи вона постійно ще там жила чи тільки приїхала тоді на якийсь час і ми її застали. Ще планували йти до Міграновського, який там по сусідству жив, але не потрапили до нього. Ще там були в Наталі Кашук...тобто ми походили трохи по Києву, по квартирах в основному. І здається, я

вже не пригадую, нас може прийняли в Спілці письменників київських. Ось...ну ми добре потішилися. Нам було років вже тоді по 15...ми...для нас поїхати до Києва вже була гарна пригода всім разом, а то ще й ...але ми тоді цьому значенню великого не надавали. Хоча було дуже смішно як нас сприймали...в транспорті ми громадському їздили. Певне якесь зацікавлення ми викликали і інтерес теж. Вона постійно робила ще з нами вечори...ну ніби так...вечір осені чи свято осені, свято весни точніше. Це на загальношкільному рівні...дуже нейтрально...ну що свято осені чи свято весни. А там на святі весни не було нічого про 8 березня, на свято осені нічого не було про жовтневу революцію. Там були дуже гарні тексти...естетично-гарні тексти дуже багатьох авторів. Вона ...я знаю, що вона носила ці тексти на затвердження до директора. Директор вимагав вказати...він сам був фізик...фізику викладав. Він вимагав вказати...не знав цих творів і близько...хто автор. Вона...я дуже добре пам'ятаю ці листочки списані її почерком...з яких треба було вчити слова...там ніколи не було авторів віршів...ніколи...бо тому що як би там були, то би нам не дозволили цього. Вона для нього там писала будь-кого...тих, кого він знав...це того вірш...це того...і так він пропускав. Насправді це були зовсім інші автори, тільки не оголошували. Вона вміла робити розголос. Вона робила це швидко. Вона запрошувала людей з поза школи або людей, яким школа не могла відмовити, щоб зайти. Вони це слухали і таким чином вона давала їм теж зрозуміти, що можна працювати в школі так. Вона дуже багатьох своїх знайомих вчителів запрошувала, тому вона очевидно пішла працювати в Інститут удосконалення вчителів...тому що було велике середовище...навіть необов'язково дисидентів...просто вчителів нормально налаштованих і вона їм показувала як можна в тих умовах тодішніх проводити нормальне українське виховання.

Навіть не було ніякого яскравого прояву патріотизму, не було ніякої української політики...не було...там було тільки збереження національного хребта...більше нічого. А в стосунку з директором це було завжди дуже кумедно тому, що директор теж мав певні зобов'язання проводити оці заходи для «галочки» для райкому комсомолу чи партії чи ще чогось. Постійно він приходив і вже особливо у старшому класі все дуже добре розуміли ...чи він приходив чи зауч приходила і щось почали розказувати що ми маємо зробити з того чи іншого приводу...починаючи з макулатури і закінчуючи черговими виступами в актовому залі. Ми дивилися на вчительку...ця спілкувалася з нами, а вчителька стояла збоку...і вона так...тобто підморгувала, там усміхалася...мовляв слухайте, але розумійте по своєму...ми цим не буде аж надто заморочуватися. Ми це виконували, але дуже швидко і якнайшвидше забути. Цьому вона час не присвячувала. Вона завжди...в неї було любиме слово «начальнички»... «начальнички»...хай «начальнички» говорять, а ми значить зробимо своє. Особливо багато вона розказувала, коли ми до неї ...чи я сам приходив із якихось там справах додому чи ми гуртом тим ближчим вже в старших класах. Або тоді коли ми вже були в 11 класі, вона вже нас не вчила. Вона вже пішла в Інститут досконалості. Ми до неї ходили час від часу. То вона вже там більше могла говорити, зрештою і часи вже були наступні. Скільки вона...вона завжди на цих радах блазнювала...тобто часто вона блазнювала. Вона вдавала з себе дуже наївну, яка нічого не розуміє...ставила якісь ніби дуже прості питання і їй доводилося пояснювати...і ці пояснення зводилися до абсурду. Був ще в нас такий вчитель в школі, Михайло Степанович, теж української мови та літератури. Вони з ним мали такий спільний жест «перехрещення пальців»...тобто вона розказувала своїм, коли хтось на педраді...директор чи хтось з вчителів...коли виступали і вони

говорили неширо... говорили, те що треба говорити і по суті ...то робив цей жест...і вона так само...так перемовилися. Коли їх кликали до слова і їм доводилося говорити теж щось в цьому дусі, бо не відкрутишся, то вони говорили тільки з тим жестом...мовляв ми говорив навпаки...перекручено. Багато хто це розумів і знав, але до жесту що ти причепишся. Ми вже самі влаштували ...вже без неї суто політичну акцію, коли почалося в 1990 році руйнування стендів в Києві...революція на граніті. Це фактично 1990 рік, але її вже...може вона ще допрацьовувала в школі, але вона вже не була нашим класним керівником, бо напевно зменшила собі навантаження. Це ми вже без її відома зробили. Ми організували страйк в школі. Ми побігли...був...умовно кажучи...я так зараз не пригадаю...четвер наприклад останній урок...ми зорганізувалися і після 7 уроку чи в кінці 7 уроку ми розбіглися по всіх класах ...старшокласників ми здається опустили...ми заходимо на останні 5 хв уроку...діти вже з рюкзаками...всі вже готові вибігати, бо зараз дзвінок буде і ми оголошуємо...можна зробити оголошення? Як то в школі кажіть...вчителі: та. Вчителі всі дозволяють, бо хто піде робити оголошення...це тільки значить від дирекції ...і ми в кожному класі кажемо : «Прошу вашої уваги. Завтра навчання не буде. Завтра наша школа страйкує на підтримку страйку в Києві. Але прошу приходити – буде мітинг...на 9 чи на 10 годину»...і ми виходимо з класу...поки ...залишалося вже 2 хв до кінця уроку ...поки вчителі орієнтувалися що, до чого, куда, що...то всі вже зі школи вибігали. Нікого вже не було, мобільних не було, ніякого зв'язку не було, тобто ніякого такого системи оповіщень щоби директор наприклад міг всім сказати, що ні, що це неправда, що уроки будуть...ні. Відповідно на наступний день уроків фактично не відбулося. Ми зібралися під школою. Нас було багато...фактично і час був такий...зараз напевно би так не

прийшли...і тоді учні...цей такий уже підвизвольний адреналін...він зашкалював. Майже всі прийшли, навіть з старших класів і звичайно була Мирослава Василівна...вона пізніше приєдналася. Що цікаво...нам потрібно...як...ми щось там ...я...ще кілька з наших ...промови проголошували на цю тему... і нам потрібно було якийсь мікрофон. Ясно, з за це відповідав вчитель музики в школі. Зрозуміло, що нам ніхто би не ніс. Але, прийшов директор з таким рупором і дав його сам. Це нас дуже здивувало, але очевидно...Доречі він і досі директор тої школи. Тільки сталися ці події, тобто незалежність України, він одразу переписав прізвище і став Стрільцев. Почав казати, що так і було, що батьки насправді були Стрільцеві, але їх переписали Стрільцові...я не знаю, може воно і так...бо я ж кажу, що говорив зовсім без російського акценту. Але тоді він приніс нам цей рупор і потім...здається на другий день організовувався загальноміський мітинг на підтримку студентів. Наша школа...тут уже долучився...був такий Роман Зінов'євич...він був вчитель фізики попередньо. Він тоді в нас не працював. Він зараз є директором якоїсь школи у Львові. Він був депутатом міської ради кілька разів. Він теж очолив цей мітинг. Він пішов колоною нашою зі школи пішки. Там де кінцева трамваю 3, то там...звідти пішки до пам'ятника Франка...там був мітинг школярів...і там ще якісь ПТУ збиралися і може хтось з вищих навчальних закладів. Було досить багато людей. Там тоже якісь промови проголошували...збиралися якісь підписи на підтримку тих студентів . був кинутий клич, щоб приносили якісь теплі речі для них туди...щоб переправляти до Києва...тобто тут уже...Львів насправді вже гудів цією революцією на граніті. Але насправді ніхто не думав, що школярі будуть долучатися, тобто за теперішніми законами це взагалі була би...навіть зараз була би відповідальність, тому що неповнолітніх

не можна до цього залучати. В ті часи дуже кумедні і розхристані такої статті не було... тобто не було думки, що неповнолітні можуть бути залучені до якихось політичних штук. Тому не було такої статті і ми цим скористалися. Хоча ми про це не думали. Крім того, тоді ще були вибори до... перші демократичні вибори до міської ради... Мирослава Василівна балотувалася. Ми готували... ми бігали там розклеювали оголошення, по квартирах ходили, агітки розносили... теж неповнолітні... ми не мали права цього робити ніяк... ми тоді ще були школярами. Але тоді її вибрали. Вона стала депутатом першого скликання. Потім так сталося... я був ще тоді в Малій Академії... я говорю про 1990 рік... революція на граніті. Я пам'ятаю я тоді щось і батьків своїх підмовив і якимось так ще з двома студентами старшими, які тоді вчилися в університеті Франка... я їх знав. Ми поїхали до Києва. Я ніби віз... та не ніби... я справді віз підписи від нашої школи і від Малої Академії на підтримку тих студентів. Мав їх передати комусь з депутатів демократичного... того... демократичної меншості, яка тоді була. Головна мета була Ігор Міхновський, який був президент Малої Академії. Відповідно як я був у Малій Академії, то це була причина, принаймні для моїх батьків, що я мушу Міхновському передати ці підписи. Звичайно, ми всім сказали, що ми туди і назад, але насправді в нас був план там і лишитися. Ми і лишилися. Ми приїхали практично в останні дні. Ми приїхали 14 жовтня, а 17 жовтня революція на граніті закінчилася. Але 3 дні ми там побули в тому канторі. В 16 років це такі враження дуже. Але це все було наслідок того всього, що закладала Мирослава Василівна. Я на 200 % впевнений, що якби не вона і може ще там кілька людей, які дуже важливу роль в моєму житті відіграли, то я би насправді би просто не пішов і близько в той бік, куди я пішов. Починаючи з філології, бо всі вчителі тягнули мене в бік математики і фізики.

Оцей філологічний вибір мій – це абсолютно є наслідок того виховання, яке дуже ненав’язливо і естетично проводила Мирослава Василівна. Там у Вас було питання про якісь конфлікти...так. От власне її стратегія поведінки полягала в тому, що би не конфліктувати. Я би це назвав таким з її боку таким «психологічним айкідо»...тобто не відповідати ударом на удар. Вона дуже добре ловила закиди на її адресу і в такий напів...отакий блазіанський спосіб вона вмiла цей закид перевернути, щоб показати його абсурдність. Тобто вона зрозумiла, що сила те відповідати, вступати у суперечки, конфлікти – це означало, що як не тепер, то через місяць її просто зі школи звільнять. І все, на тому все закінчиться. Тому вона постійно вдавала з себе в такі ситуації...а що ...а хiба що...це свято весни...а це свято осені. Вона перед продумувала які будуть відповіді, який буде щит...дуже нейтральною...дуже безневинною. І так вона виживала...так вона жила. Усі ці роки, коли ми були з нею в школі, здається від 1984 до 1990 років...здається 6 років...але це у 1985 році, що почалася перебудова ...у 1988 році вже почалися на повну потужність оці всі процеси – львівські мітинги і тд і тд. Ситуація дуже змінювалася. Вона могла собі дозволити все більше і більше. Але цей момент спілкування із дирекцією, а дирекція була пов’язана безпосередньо з КГБ, вона дуже добре розуміла. Вона пильності ніколи не втрачала. Коли вона пішла в Інститут удосконалення вчителів, то вона зробила це...ну тому що вона вже майже випустила ...так, я згадав. Вона нас покинула як класний керівник...бо це було дуже багато клопотів...випускний клас і вона дуже не хотіла...дуже не любила оцих всіх речей – готування випускних вечорів, значить оці готування випускних атестатів...це все...вона терпіти цього не могла. Вона уникнула цього як класний керівник, але вона в нас ще лишилася як вчителька мови і літератури...то вона нас випустила,

але вже останній рік не як класний керівник. То, що вона пішла в інститут удосконалення вчителів, вона пішла займатися...вона вирішила, що там вона більше користі принесе. Що вона робила...вона писала підручники...я не знаю чи Ви бачили її підручники?

- Так, там були 2. Для 5 і 6 класу.
- Ось. Там їх можна оцінити, на рівні тогочасної літератури – це принципово інший підхід. Якщо уважно подивитися на ці підручники, то вони побудовані так, як вона будувала навчальний процес з нами. От там...це не є, що вона спочатку була одна, а потім стала іншою. Ні, просто з'явилася можливість всі ці напрацювання, які вона на нас випробовувала, на наших попередниках також показати в офіційному, нормальному вигляді. Ті підручники справді стали з літератури, а не підручниками...я не знаю...будь-якого такого ідеологічного виховання...будь-якого сприймання. Були тільки на матеріалі літератури. Це різні речі. Власне, це є оцей її результат. Я так собі уявляю, що вона десь собі зрозуміла в 1990 році незворотність цих змін, вона вже зрозуміла, що вона вже бачила як дуже швидко перемальовуються вчорашні червоні стають синьо-жовтими. Вона розуміла, що тут вона вже...ну школа перейде з рейок комуністичних на рейки патріотичні. Тут їй вже нема що робити фактично. Це будуть робити інші. Ті, що вчора казала чорне, ті сьогодні будуть казати біле. А вона перейшла туди, де вона могла би більше користі принести. Вона дуже щиро сподівалася, що ці її підручники будуть масовими. Але вони такими, на жаль, не стали. Такі якраз був той час, що можна було користуватися дуже різними підручниками, допускалося...буквально кожен міг написати свій підручник, якщо він відповідав певним вимогам. Його рекомендувало або Міністерство освіти або навіть достатньо було чи міського

установчого відділу освіти. Цим багато вчителів скористалися. Звичайно, краще було б якби її підручник поширився. Постав хоча б на львівську область чи хоча би на західну став підручником №1 за яким би всі йшли. Якби так сталося, вона би не зупинилася...на 5 і 6 класі. А так вона побачила...це трохи її підкосило. Вона побачила, що вона цього не проб'є, тоді вона вже перейшла на іншу...трохи інший спосіб діяльності- почала виховувати вчителів. Вона тоді погодилася...дуже потужний лекторій започаткувала в Інституті удосконалення вчителів для вчителів. Туди вчителі дехто випадково потрапляв на стажування чи на підвищення кваліфікації. А дехто свідомо хотів йти саме туди. То було кілька точок, де можна було підвищувати зону кваліфікації. Вона читала більшість лекцій, але також запрошувала з певних тем. Мене кликала про давню літературу вчителям щось розказувати. Тобто вона завжди...це я тепер розумію...вона завжди намагалася бути там, де вона тим своїм арсеналом вмінь буде найпотрібніша. Оці її переходи я так бачу. Вона спробувала себе як депутат. Одне скликання вона відбула. Спробувала чим вона може допомогти місту...що вона може на рівні міської освіти...вона була в освітній комісії. Я не знаю насправді які її здобутки тут...чи щось вдалося там...чи вдалося знов ж таки цю стіну...бо то зовсім інакша система...та стіна, яку треба було довбати. Її це не приваблювало. Вона не шукала крайніх цих точок. Це з нею не поєднувалося. Вона дуже висміювала і критикувала тих, хто ...взагалі слово «кар'єра» для неї було лайливим словом. Хто робить кар'єру...все...вона на цю людину навіть не могла дивитися. У неї була досить така жорстка її особиста шкала цінностей для людини і того, чим людина має в житті займатися.

- Можливо були у школі якісь випадки, до прикладу конфлікти з вчителями, з оточенням, хто говорив російською? Як вона на це реагувала? Робила якісь зауваження?
- Не було таких вчителів. В нас з тим було все в порядку. В нас була українська школа. В нас російською говорили тільки вчитель російської мови та літератури. В нас можливо і були якісь російськомовні вчителі у побуті, але щоб хтось з вчителів говорив російською, то ні. В нас навіть була одна вчителька історії, яка була родом з Ленінграда, власне вона була старша. Вона пережила блокаду Ленінграда в другій світовій війні і вижила після цього. І то вона...коли я прийшов до школи, вона говорила і уроки проводила абсолютно нормально українською мовою і поза уроками спілкувалася тільки українською мовою. Так що з тим в нас проблем не було. Тут вона не мала з чим конфліктувати. Гірше, що з цією мовою говорилися деколи такі дрібниці і стільки вона...вона не протистояла. Вона тримала оборону, вона мала свою територію у вигляді свого кабінеті і тих речей, щ вона проводить. Їй не могли не дати...тобто були зобов'язання, коли вчитель зобов'язаний відпрацювати ще громадський сектор...частину роботи вона робила тільки у вигляді літературних вечорів. А ці літературні вечори вона робила тільки так, як вона собі хоче, як вона вважала за потрібне. Це була її головна зброя. Вона вже потім дозволяла собі запрошувати інших викладачів. В нас називався театр «Не журись» з її подачі вони в нас виступали довго: Іванчишин, Віктор Морозов, Тарас Чубай. Вона знала з ким тримати зв'язок і навіть це її коло знайомств чудово вказує на то, що вона була завжди послідовною. Від неї дуже багато хто відмовився в житті зі страху, але вона цих людей ніколи не покидала. Їй вже не було чого боятися. Після того, що вона

пройшла, вона вже не боялася. Але вона знайшла свою стратегію поведінки як це робити.

ДОДАТОК II. Інтерв'ю з Володимиром Кульчицьким (12 листопада 2021

р)

- Як на Вашу думку, проявлявся цей патріотизм з боку Мирослави в різних випадках? В школі, можливо були такі ситуації? Можливо конфлікти були з іншими людьми і де вона проявляла цю свою патріотичну сторону?
- Просто ...бо... це якось відділити патріотичність від наприклад навчання, викладання це напевно майже неможливо. Тому що...ну по – перше Мирослава Василівна була педагогом від Бога. Це нам поталанило, бо її взяли із її дисидентських справ її не взяли в університет, а в кінцевому результаті ми отримали педагога неймовірної глибини і дуже такого широкого глибинного підходу до педагогіки. Бо вона не просто...ее...вона не просто ніби там навчала, а вона робила просто таку революцію. Вона в нас викладала всього 2 роки. Власне була нашим класним керівником і викладала літературу і це було 5 – 6 клас. Це було зовсім небагато, але це було так – на все життя. Тобто, буквально з самого початку вона...почалося зразу маса різних...ее...різних таких...як це сказати...дуже дуже різних заходів..провокацій...бо одразу почалися якісь вікторини...ми до того всього готувалися...поетичні вечори ііі нуу от уявити основну основні книжки, які я брав у шкільній бібліотеці була українська радянська енциклопедія. Тобто такий шкет з 5 класу цікавиться енциклопедіями ііі це були різні дуже різні сторони життя культури і літератури само самою. Так що це було зразу така ніби нагрузка, оскільки Мирослава Василівна була дійсно Божий дар, то це все ми воліли самі по собі ііі тобто коли діти дуріють на науці, на питання культури, то тут не скажеш патріотика. Говорилося, тобто, як миісторія там вікторина була присвячена історії Львова, то музичній культурі, країни. Це було так дуже різнопланово ііі вона вміла це зробити

так, щоб це стосувалося кожного. Це було суб'єктивно, цікаво і для кожного і з одного боку це таке змагання нуу і відповідно література...ну отт я так можу сказати загально, ніби більш детально але це весь час було. Як прийшла вона, як почалося це все безумство і дійсно було перше, що в неї були закохані всі. Це було таке...ми пишалися, що вона в нас класний керівник її вона по перше молода, красива, з ентузіазмом, розумна неймовірно. І це все в самому спілкуванні, тобто почався такий період, таке пізнання і це дуже круто впливало на всі проблеми.

Вона...більше того, сама речей, яких я зараз використовую, ще з тих років. Було дуже багато, бо ніхто в школі не вивчав там національну культуру, національну мову, професійну мову. Ми ніби музику не вчили, але хто такий асхаз я знаю з того часу, а якщо би пройти в плані режисерська освіта, то при тому всьому я скажу з того часу. Тобто, враховуючи, що в мене були чудові вчителі і в університетах, і в студіях і таке інше, тим не менше це факт. Ми вивчали вірші, там Симоненка звичайно в програмі не було чи Ліна Костенко ...ну це все було як командно. Плюс Мирослава Василівна запрошувала не просто вікторини готувала, а вона крім того запрошувала мистецтвознавців, які для 5 класу читали розкішні лекції...там про Драгоманова я пам'ятаю...тобто це був старший Косів...тобто ми після уроків, після занять там раз на 2 тижня була така лекція. Була література, там дуже дуже різні теми, також вона мистецтвознавці...і вибиралися відповідні теми. Бо по тому що я...тако зараз згадувати це ж 100 років пройшло з того часу, але воно ніби входило в такі загальні пізнання. Калинець сам не приходив, зато Ірина Калинець читала свої казки...дуже добре до речі читала.

- Вона в школі читала?
- Ну так. Її запрошувала Мирослава Василівна. Вона приходила і читала своє, дуже театральню. Процес був настільки насичений такою ігровою інформацією пов'язано звичайно з навчанням. Особливо якщо йшлося про якісь речі, про які зазвичай не говорилося. То скажимо, як його

прізвище...Осійчук. То в універсах мало хто слухає такі лекції, а нам приводила цих людей, домовлялася. В 5 класі вона з допомогою...ну там...організувала клас імені Лесі Українки. Ну тобто це було насправді століття з дня народження Лесі Українки іі до такої дати робили там стенди, присвячені Лесі. Художник, Чайка, по-моєму його прізвище намалював портрет. В нас висів оригінальний портрет крутого художника Лесі Українки і ще були довгі історії з тим класом. В нас хотіли це забрати і ми потім - це ж наше, Мирослава : «Це наше!». Мирослава Василівна нам його віддала. Це вже такі історії...от тому патріотизм Мирослави Василівни це було дуже круто. Це не тільки там я – українець, моя історія така, така, така. А це було дуже всебічне вивчення з дітьми через дуже хороших фахівців. От і ми цього дуже хотіли, тому до нас радо приходили. Бо така соплива дітвора все допитувалася і нам дійсно було дуже дуже цікаво. Пам'ятаю чомусь ці частини про співаків Крушельницьку і Мишулу. Тобто про це нуу я розумію, якщо я якби сам не прочитав, то до цього ...ну Крушельницька просто сьогодні ще ...але це просто час. А на той час це було ніби не існувало...ті книжки, якісь виходили...там по одній якісь брошурці, бо то теж якісь раковини були. І все. А ми про це розмовляли, про це читали, грали вікторини на ці теми. Це було дуже азартно. Були якісь театралізовані...не знаю там відносно вертепу...але можливо скоріше всього нуу ця тема була не настільки...бо вертепи були заборонені іі ніколи не знав...тобто я не бачив ніколи вертепу. Дуже вже, дуже пізніше було...переходило у такі пізніші вечори...знову ж таки, бо е 5-6 клас ми відівчилися з Мирославою Василівною. А потім її перевели в іншу школу. Але це не заваджало ходити до неї, на її літературний гурток. Це вже було в другій школі. Ми там брали участь у таких театралізованих публічних вечорах. І це продовжувалося ще кілька років. Там залишилися...там я знаю...я, Оксана Чічкевич, Ольга Кролицька.

....

Завдяки Мирославі Василівні наш клас був показовий, тобто третина класу це були відмінники. Конкуренція була дуже сильна. І це завдяки такого азарту до навчання, до пізнання. І цих два роки були дуже насиченні. З одного боку були дуже безумні, бо нам то страшенно подобалося. Ми якось брали в цьому участь, нам то страшенно подобалося і ми відчували, що ми шокуємо. Що школа там навколо трохи шокована. Не трохи, а добре шокована. Всі там перерви ми проводили в бібліотеці, бо треба було там готуватися. Ми ж маємо щось розказувати, тобто там якісь реферати писалися, ну тобто ці...її потім навіть як вже Мирослава Василівна пішла все одно бібліотека залишилася таким прихистком. Бібліотекарка нас дуже добре знала, нам довіряла. Ми собі йшли просто, вибирали, що хотіли і записували собі це все, потім їй там помагали з книжками, ну і так далі. Ми це відчували, що ми шокуємо оточення, але це був такий аплом певний, який був характерний і Мирославі Василівні, і Калинцеві. Вони вміли себе дуже достойно вести, дуже достойно поставити...після того, як Мирославу Василівну перевели, то в нас в класі з'явилися педагоги – кагибісти. Ну там російська мова, література це були такі штатні кагибістки...ці якісь такі патріотичні історії, вони все одно продовжувалися в дуже таких дивних проявах...але це так чи інакше весь час доганяло Мирославу Василівну, тому , що все, що в нас відбувалося. Ми собі часом дозволяли тризуб на парті вирізати...нічого не бачили...чому це зробили саме ці...портрет Леніна, щось там з ним зробити. Чому то руки чесалися...не знаю. Але чомусь то доганяло Мирославу Василівну...що то за клас, такий страшний клас, але на уроки показові приходили всі до нас. Після 8 класу нам ще дали кількох відмінників з інших класів- це були просто такі , на всі випадки життя, показовий клас. Ну але знову ж таки це був підхід Мирослави Василівни. Вона сприймала культуру, сприймала питання національне в такому комплексі чи як це сказати, в такій загальній гармонії...її це ніби було від знання, а не від меншовартості. Тобто було ясно, щоб було чим

поділитися, що пізнавати, тільки не вистачало часу. А така от атмосфера була, яку вона запровадила. Вчителі, деякі по – доброму заздрили. Цей хтось відповідно не дуже по – доброму. Але все-таки ми шокували. Тоді це було обов'язково, тоді ми ходили в національний музей, тоді ми ходили там по історичних музеях, тоді ходили в музей Новаківського. Я досі поруч із музеєм Новаківського, я кожний день проходжу і я тепер, мені треба, я роками не можу піти. Але все одно тоді це було за тою безліччю справ окрім навчання. Вона віддавала всю себе роботі. Тому не дивно, що до самої смерті Мирослава Василівна, ми бачилися, дружили. Оксана приїздила з Канади, так само зустрілися в Мирослави Василівни. Це залишалося на все життя. Це не тільки наш клас включало. Це був перший клас, де вона була класною керівничкою. Там може не зовсім перший, там ще може був клас перед нами, але якось там недовго було. А в нас це було два роки, це було довго, це було багато, це було розкішно, це було насичено. Ми дуже багато зробили. Ну от таке. За тих 2 роки, то що взялося, це була великий запас на ціле життя.

...

До літературного гуртка ми ходили аж до... 1962 рік я б сказав...рік, коли всіх заарештовували. Я часто ходив додому до Мирослави Василівни...от...книжки якісь брав, ще там щось...на мене часом лишали хату на деякий час...іі.. тут раптом пан Степан каже: «Знаєш, Володя, ти краще не приходь зараз». В хаті, де мене завжди раді бачити, тут мені раптом кажуть, що до нас краще не приходь. Це було дуже таке дивне. Мене практично виставили з хати. Я довго не міг врубитися, ну а потім виявилось, що то той час, коли...каже, що Мирослави Василівни нема вдома, не скоро напевно буде...ну а Мирослава Василівна сиділа у в'язниці. Такі от різні історії. В неї вдома я бачив якось і Гориня, і Чорновола. Але він ж хресний Ярини...ну хресний...ми з Яриною бавилися в брата і сестру. Ми ще й досі зрештою...десь в Італії... ми не спілкуємося так багато, як в Мирослави Василівни ну тим не менше. Ну

1972 був такий дуже жорстокий. Я не знав чому, але атмосфера навколо була настільки ...я раптом зрозумів, що означає боятися. Це було для мене...а тут раптом стало звідки, чому. Але це якось так...так воно є, не знаєш, що випромінює, а от атмосфера...дуже жостка. Не пам'ятаю в якому я класі був у 1972 році, а от пам'ятаю, що мені відмовили. Ну от таке...я пам'ятаю як з іншими класами, як з учнями з інших класів ми спілкувалися...ми були так по-різному. Гуменюки, мої друзі, дуже близькі. Ми познайомилися, може знаєш люди, які так чи інакше були пов'язані з дисидентами. Гуменюків, художників львівських...то батько і мати їхня були упівцями, то відповідно скута там завжди була...її Мирослава Василівна їх готувала до вступу. То я вже потім підв'язався. Ну от таке...і це завжди пов'язувалося, бо ці люди знали між собою. Чи просто хтось про когось чув, чи когось порекомендував і це було скажемо Леся Курилич, зараз вона професор Київського університету, ну Києво-Могилянська академії. А тоді вона була першою ученицею Мирослави Василівни. Так ми знали між собою, так про різних учнів і так чи інакше контактували. Це таке от середовище. Вже своєю присутністю Мирослава Василівна запускала такі...я знаю...знайомства...ну середовища. Ну от дуже важливо, бо люди пізнавали хто є хто і це ніби...це середовище якось оберігало людей. Один одного знали, оберігали, але навіть сам факт існування цього середовища. Одне, що це середовище окультурювалося постійно, це середовище було патріотичне власне...було дуже важливо, щоб і діти з цього середовища отримували освіту, бо зазвичай цим дітям важко там поступити і таким чином спільнотою старалися пробивати ці перепони. Ну та...зараз це дуже дивно.

- Добре, а в школі були якісь випадки, що вчителі були російськомовні і пані Мирослава робила якісь зауваження?
- Це булоо...мені соромно признаватися....Мирослава Василівна...ну тобто очевидно, що...я цього не помічав. Ну по -перше, в нас в школі...мм...є

така школа доволі консервативна...от...і якісь... на таких моментах не афішувалося, не наголошувалося. Але воно само собою працювало. Очевидно, що Мирослава Василівна працювала з мовою постійно. Я дуже добре пам'ятаю, що клична форма не вживалася. І дуже часто пам'ятаю як Мирослава Василівна: «Володя, в українській мові існує ще клична форма». Перше, я навіть не дуже розумів про що йшлося отг...але це якось так залишилося. Але завжди робилося так не...без ніякого примусу, так органічно, що це робилося само собою. Були і гірші випадки, коли я пийшов з армії, бо там дуже дуже дивні були...і...в мене були дуже гарні друзі. Це була радіація, це були освічені люди. Це було дуже гарно в такому середовищі ііі от ііі дуже різні історії з тим пов'язані...але російською я переходив і зразу після армії я собі дозволяв це робити і в побуті просто і це було певно дуже неприємно Мирославі Василівні. Я якось...оскільки я весь час... часто терпіли багато моїх близьких, батьки, Мирослава Василівна ііі це якось я пам'ятаю, що виникала якась така дивна ситуація. Але через час це все звичайно минулося. Почалися перегиби в іншу сторону...були емоції... але було, було...от.

- Добре, а у Вашому класі були випадки, що якщо були батьки пов'язані з КГБ, то як Мирослава Василівна до них відносилася, в плані до таких учнів? Чи були якісь конфлікти, чи Мирослава Василівна старалася якось згладжувати?
- Такого...ну я ж кажу колись там я почав, мене...дуже збурило, що там брат робив уроки і там речення таке було на російській мові, російською мовою – хороша страна Болгария, но Россия лутче всех. Я кажу: «яке тобі діло до Росії, до Болгарії?» я йому продиктував, напиши – хороша страна Россия, а Украина лутче всех. Це нормально якось. І в нього якась викладала кагибістка і це почалося..... а аукувалося це все Мирославі Василівні, бо вони зразу почали мене питати чого я ходжу в іншу школу...в нас немає доброго літературного гуртка...а ми там робимо те, те, те...це був 1972 рік ...якось так. Бо це була річниця Совецького

Союзу. А ми почали, Мирослава Василівна розробила ніби так, на передодні таку програму, що ми вивчали народів союзу, війни. Кожна з пісень були...звучало дуже інтернаціонально і ми розказувалиале в кінцевому результаті моїх батьків таки викликали до школи. Моя мами каже: «Що ж ти мені зразу не сказав чого мене туди кличуть? Я би зразу підготувалася, їм розказала там, що треба». Думаю Слава Богу, що на моїх батьків це теж не вплинуло.

...

Це було десь буквально в 7 класі...десь Мирослава Василівна проводила...буквально через пів року щось було після того...ну може рік...ну небагато...але ходили, робили поетичні вечори. От такі випадки, випадочки...ну я кажу Мирослава Василівна, вона формувала середовище. Люди зразу...ну по – перше розум, вона неймовірно талановита особа. По друге, як вона себе незалежно вела, поводила себе в школі. Це приваблювало таких самих людей, воно приваблювало. І крім того, що в нашій школі, перепрошую і Калинцева була, і викладала дружина Гориня – Ольга Павлівна. Так що школа в нас така...і воно так трималося, підтримували одні других...от...але це була в школі дуже гарна атмосфера...така дружня, відкрита, культурна...це культивувало читання культури, гордість за культуру, за знання. Це дивним чином поєднувалося і школа від цього дуже сильно відмовляла. Бо все одно було протиставлення. Але в цьому протиставленні учні займали сторону прогресивних вчителів, і це робило дуже гарний ефект. Бо навіть, знаючи ті класи, в яких вчила Мирослава Василівна, то вони себе не поводили інакше. Особливо, ті, хто добре вчився, хто відчував красу мови, це відчувалося.

- Добре, а як вона була депутатом Першого скликання міської ради?
- Я теж.
- Може з того боку можете щось сказати?

- З того боку, ми, на жаль, не дуже приємні речі.

....

- Для мене ще з часів Мирослави Василівни, культура для мене це щось багатогранне і в перше чергу це є ну якась чесність, свобода, незалежність. Певні людські якості і коли починають займатися виключно формальними речами...

....

- Добре, і ще таке питання. От був період Радянського Союзу і період незалежності. Чи змінилася патріотичність пані Мирослави? Можливо, більше проявлялася збоку, більше говорила про Україну. От в СРСР це все було дуже заангажовано, було під приводом чогось, а в період незалежності?
- Я думаю Мирослава Василівна, ну тобто не зраджувала себе ні в той час ні в той час. Але вот власне то, що я кажу...коли при советах це ще виправдовувалося атмосферою, зовнішніми речами і таким іншим...то коли то пішло за водою, то всі чекали змін, всі дуже хотіли змін...і особливо такі люди, як Мирослава Василівна. Але коли змін не відбувається або міняється дуже поволі і звичайно, що вона натрапляла на ті самі перепони. Так, українською стали говорити краще у Львові, чи там почали зважати у Києві, але викладання у школі від цього не краще. А вона як...як при нас...копала скалу, і те саме робила і пізніше. А ті, які читали від 21 до 25 сторінки, так і далі читали, так і не знали, хто такий Антонич. Ну може розказали пізніше. Але це все вона починала, робила це із вчителями. Підручник, той що написала Мирослава Василівна. Це розкішний підручник. Це як написав якийсь драматург, мистецтвознавець, літературознавець одночас. Таких підручників для школи я не знаю. Одне діло це ніби формально, але

я думаю, вона частіше звішувалася. Бо до того була причина: чому не можна було так, з душею, з повним серцем це все робити, віддаватися науці. А коли немає реальних перепон, ніхто цього не робить. Просто від своєї ліні, від своєї байдужості ну і так далі. Це значно трудніше. Я думаю, що власне, що вона на тих курсах підвищення кваліфікації... вона вже лупала скалу... це вже було і як не дивно... По своєму досвіді, вчителі, особливо, коли вони махають топорами уже дуже погана історія. При Союзі, вони махали прапорами, хто мали таланти і відчуття свободи, тобто ті, хто мали на це право. Потім почали прапорами махати ті, хто нічим особливим не відрізнялися. Це історія така.

...

Звичайно все її життя це була праця, праця, праця. Це був неймовірний труд, бо відколи вона була з нами... це сам предмет література, програма в нас була тільки невеликою частиною того всього, що вона собі вважала за обов'язок. Що вона не просто займається дітьми, а це діти, які будуть будувати Україну, творити культуру, сіяти це поле. Вона так це сприймала. Вона не дивилася на це як на вузьке викладання, інакше виставила. Так і залишилося.

ДОДАТОК III. Інтерв'ю з Марією Зубрицькою (17 грудня 2021р)

- Отже. Я почну згадувати і свої спогади будувати від року, коли перетнулися наші життєві дороги. Це 1992 рік. Коли пані Мирослава була заступницею директора Інституту після дипломної освіти. Вона зателефонувала мені і попросила чи я можу підійти на Огієнка, в Інститут, її кабінет, тому що вона має якісь пропозиції і хоче поділитися. Отже, це був 1992 рік і потім ми працювали пліч о пліч над двома, скажімо так, над двома важливими її ініціативами. Перша ініціатива – це викладати для вчителів української літератури курс про нові методики і як повертати «розстріляне відродження» і цензуровані табульовані забуті імена в історії української літератури і то треба було вже. А починала вона ту розмову власне з надзвичайно властивої їй такої трошки конструктивної доброї іронії та гумору. І починала вона так... і називала мене пані Марійко, що мені дуже сподобалося і імпонувало, бо філологи якимось так люблять ту відкритість і щирість першої зустрічі і вона сказала так: «Вчителі української мови і літератури звернулися до мене з незвичним запитанням. Слухайте, дивіться на мене і я хочу бачити Вашу реакцію». Питання було таке – вчителі просять їм пояснити чому поезія Ігоря Калинця і інші українських поетів – вісімдесятників не має розділових знаків, починається з малої літери і закінчується без розділових знаків. Як дітям пояснювати такі вірші і поезії, коли їх вчать, що речення починається з великої літери, а в кінці крапка і означає завершену думку. Отже, це повне незнання табульованих тем модернізму, який вважався буржуазною течією і пані Мирослава просила першу ж лекцію одразу ж з порога читати : як інтерпретувати модерні течії. Ну очевидно, що йшлося про літературу потоку свідомості, з чого я почала вступну лекцію про модернізм. Це був перший напрям, де

ми працювали, де я послухала і швидко погодилася тому, що треба брати два важливі пласти – дух часу і життєвий світ. Дух часу – це є розкорковування інформаційного потоку, як їх подавати і як же віддати належне тій тихій сродній праці. Що, оскільки, центральне міністерство, а в нас освіта консервативна сфера, централізована і хоча Дмитро Томанчук став тоді міністром і брався за всі ранні реформи, лібералізацію шкільництва. Пані Мирослава зрозуміла, що треба саме в Західній Україні починати рух переописування і переписування підручників. Вона є авторкою підручників 5 класу з української літератури. Ви подивитися, що якщо дивитися на почерк і академічний стиль письма пані Мирослави, то ви можете за тим підручником як легко, доступно і цікаво для цього віку пише пані Мирослава. Друге, що вона як заступниця директора Інституту після дипломної освіти розуміла, що реформи жодної зміни, тактонічних зсувів не відбудеться, якщо не перевчити вчителів. І це була дуже складна місія. Перша складна місія – писати новий підручник, історію і це вона дуже любила повторювати: «Ми не можемо змінити з вами історію, але ми можемо її заново проінтерпретувати і переписати». Мені дуже подобалося як вона завжди це говорила, що історію не змінимо з вами, але ми напишемо те, що ще невідомо і перепишемо по- своєму. Тому, підручникотворення і де вона зіткнулася з особливою проблемою була хрестоматія зарубіжної літератури. Зарубіжна література була сфера російської мови. Практично всі тексти світової літератури давалися фрагменти російською. І уявіть собі, що Мирослава Зваричевська каже: «Ну а як ви ставитесь до того, щоби Гоголь звучав українською мовою?». Це досі на мене досі незвичне запитання. Я дуже часто поверталася до того запитання і я пригадую як тепер, я сказала: «Дивіться, мабуть, треба сказати діткам і вчителям розгорніть книжку «Мертві душі» Гоголя,

прочитайте перше речення і пояснюйте що таке людина імперського мислення». Чому писати російському письменнику, який думає як, скажімо ментально по російському, відчужуватися від неї і зразу два руських мужика. І потім всі говорили, а які ще мужики – французькі, німецькі можуть бути біля Курська? І моя відповідь була радше, що ні. Не давати Гоголя українською, не перекладати. Нема перекладачів, не встигне. Давайте російську літературу залишимо хоча і є україномовна тематика, залишимо російською мовою. Хай російська мова залишається станом за російською, а от всю світову класику треба дійсно шукати фрагментами. І мені здається це була тривала праця, я достеменно не пам'ятаю. Я тільки пригадую, пам'ятаю одне, що уявити той час. Треба забути, що ми маємо всі технології, які ми маємо і тільки телефон. Нема копіярок, нема мобільних. Є тільки машина, яка ламається о так і не встигається. Уявіть собі, як хрестоматія світової літератури виглядає. І коли я заходила до пані Мирослави, я її вічно бачила за стосами паперів. І от я не люблю бюрократії, я також не люблю паперів. Я просто не знаю як через день, серед того всього погрому паперового, вона до наступної зустрічі вже мала рішення. Це всі говорили. Очевидно, це вже і своє бачення якесь було. Але мені здається, це була друга важка праця – укладання хрестоматії світової літератури. Ну і третє – вчителі, як змінити ментальність вчителів. Зараз є нова українська школа. Ми на 30 році незалежності, відкиньте 30 років назад і уявіть собі спротив всьому і всьому проти лібералізації. Всі вважали, що вони мають, що сказати про літературу. І як в тій поліфонії і прагнення змінити викладання української літератури зберігати здоровий глузд, зберігати тверду... і так я думаю, що тільки тою усмішкою, тою скромністю і тихістю, ніколи пані Мирослава не могла сказати: я з вами не погоджуюся. Вона дуже цікаво примружувала очі і так

пильно вдивлялася у того, хто говорить. І ви тільки по тих кутиках очей могли реагувати і дивитися чи ваш хід думок її заскочив, дратує чи як. Тобто, це мої зустрічі найчастіше були власне хрестоматія, ну і курси. Курси, я по гарячому, своїм поривом, пані Мирослава завжди казала, що треба прочитати. Вона відгукувалася на запит вчителів. Ви знаєте, що зараз у нашій практиці це щось не чуване. О цей відгук, реакція, зворотній зв'язок, коли керівник...ааа це Інститут є і прошу взяти до уваги: ви – історики, ви розумієте, як нема інституції, реформи ніколи успішними не будуть. А інституція радянська очевидно за способом, менеджментом. Хоча тоді стала Марія Барнар директором і її сила волі є прагнення, але немає досвіду і знайомства з педагогічним доробком. Польща вже на той час починає під керівництвом свого міністерства починає рухатися, як пані Мирослава говорила. Перше – підручники. Це має бути, це було в Інституті. Друге – перетренування вчителів. Це не перекваліфікація. Це навчання з нуля, тому що для вчителів відкривалося все нове. І ви не повірите в яку сферу. Ви можете порівняти як саме здобувають освіти, яка атмосфера була тоді. Це були сотні людей. Ми заходили у величезну аудиторію, де мікрофонів не було, надрив голосу, тому що був очікування, що дадуть готову методику як викладати українську літературу. Я пригадую, як я читала лекцію з модернізму і говорила про література потоку свідомості і я пояснювала чому діткам потрібно говорити. Ну то вже не дітки, Ігор Калинець в старших класах, говорити просто, що це є згусток емоцій. Я говорила буквально: я зараз вас усіх бачу, я чую навіть зліва і справа, що ви говорите, моя свідомість це все фіксує. Це відбувається водночас і я не можу визначити, що мені зараз найважливіше. Так от мені Ігор Калинець в поезії сугістивно викладав згусток емоцій. І це практика, ми її називаємо література

потоків свідомості. Воно якось пішло. Ваше постінтермецо Коцюбинського...ее...я говорила: «Ви можете вийти на урок, якщо ви маєте вдома платівку без слів, якщо ви можете десь знайти в альбомах картину. Головне, щоб пояснити що таке імпресіонізм і скажіть класу: ви можете написати про свою написати або намалювати в даному стилі». Щоб дати діткам свободу сприйняття. Це було моє друге прохання. І тоді були запитання а як читанки, а як хрестоматії, а як в читанці написано, що Шевченко, Леся Українка і Франко соціал- демократ, революціонери, які описували класову...боролися за класову рівність і так далі. Бо немає чим, і потім Мирослава просила дарувати...аа...вона взяла собі, а потім назвала це таблиця множення, що вони можуть робити, що не можуть. Знаєте, це завдання мене заскочило. Я ніколи не думала над чіткістю постановки завдань. Коли я ходжу, тобто це лекції були за алгоритмом Мирослави Зваричевської. Вона сказала: «Подивіться скільки прохань у вчителів, подивіться, що вони питають». Я згрупувала...ее...вона виконала таку роботу, як лектор, я згрупувала це так: дайте їм те, що вони хочуть, поясніть те, що вони хочуть. І це було незвично. Це мабуть в моїй практиці я от думаю, що небагато було таких випадків, коли так автоматизували лекційний матеріал. Знову за дзвінком 1992 рік, усміхнена Мирослава Зваричевська говорить: «Ви повернулися із Америки. Кажуть, що Ви...а я тоді була в шампень тоді на конференції...ее...ви говорили про українську літературу». А я говорила дійсно за Миколу Куліша, періоду «Розстріляного відродження». В нас є три чудові десятикласниці, які їдуть як переможниці обласної олімпіади. «Це моя ініціатива, - каже Мирослава Зваричевська, - щоб ви їм дали декілька уроків про той період як вони поїдуть у Київ і щоб вони нам якісь призи привезли». Ви знаєте хто це був? Це була Ірина Старвойт, це була

Олена Галета і це була Ярина Ключковська. Три однокласниці, три переможці. Я бачу тих усміхнених дівчаток. Я запам'ятала це на все життя. Дуже живі, цікаві. От якби називали обличчям сміх, якщо говорити про повноцінний характер реформ і змін, то ви бачите тих десятикласниць в кабінеті Мирослави Зваричевської. Маєте алгоритм як завжди від Мирослави Зваричевської і вдивляється у ті, дуже інші обличчя. Вони залишилися іншими, як стали ініціатором. Вони взяли, я не пригадаю зараз достеменно, це вже Іринка Старвойт скаже або Оленка Галета. Ну вони повернулися із призами. Потім Ірина Старвойт вступила на філологічний з Оленою, захистилися успішно. І зараз ми їх ділимо разом з Католицьким університетом. А з Яринкою Ключковською моя доля перетнулася ще в Києво – Могилянській академії. Я читала курс «поетика» і на магістерській програмі з філології і Ярина Ключковська слухала цей мій курс, але потім вона обрала, як би сказати, косалтинговий менеджмент і зараз є успішною в Кривому Розі в індійській компанії, де вона є головною менеджеркою. Просто от дивіться, для мене є дуже символічно, що є, що перше я їх побачила у кабінеті Мирослави Зваричевської. Те, що заступниця ректора з позадипломної освіти має ініціативу. Як це так? Він їде і він має бути гідно представлений. Але оскільки в школі ніц того не вчили, а ви їм дайте кілька таких порад. Зараз я не знаю, я не можу навести приклад, навіть з останніх років чи хтось так, нууу по волонтерському, по материнськи дбайливо турбується про переможців і дбає про них. Не знаю. Мені здається, що це була феномен, ну це була Мирослава Зваричевська. Її феномен полягав у в тому, що вона мала опліччя того досвіду, бездоганна репутація, до дисидентства, процес. Це все очевидно залишило відпечаток на ній. Аа, і вона розуміла, що є шанс, що є землетрус і потрібні тектонічні зсуви. Вона знала, що вона не може ті тектонічні зсуви сама, а

потрібна командна робота. Це був виклик. Не було централізованого проводу. Львівщина тоді була ініціатором дуже багатьох освітніх ініціатив. Я не скажу, що вони всі себе якось виправдали чи були успішними, але вони були потрібними на час. От за три моменти чистості нашого інституту, а потім ще один момент, коли вона мене попросила, запросила на вечерю додому і попросила подивитися картини тоді дуже юної Ярини Мороз. Я дивилася, запам'ятала власне, вражала свідомість. Це в книжках, рукописах, картинах. Квартира, в якій я опинилася, напів- музей, напів – книгарня, і напів- бібліотека. Це також дуже характеристика нашої еліти, яка прийшла до влади на початку 90-х років, зайняли владні позиції. Це люди з великими моральними цінностями, орієнтирами. І однозначно Мирослава Зваричевська у всьому була такою, на роботі, вдома. Але мене власне, чисто по – людському говорити про Мирославу Зваричевську, то відданість праці. Це дійсно про то не писали, бо не було записів. Це дійсно не встигали навіть фіксувати ту велетенську працю, тому що зміни йшли дуже швидко. Це вал, який котився і ми не встигали навіть втрапляти. Це отакі короткі спогади. Ну найтісніше ми з нею працювали 1992 -93 рр. А в 1993 році я вже поїхала до Ягелонського університету і викладала там українську літературу. Потім на full – breakdance Сполучених Штатів. Повернулася і це вже були споредичні зустрічі. Отже, настрої нашої незалежності, перші такі мої спогади. Тепер, слухаю Ваші запитання, може щось таке...?

.....

Розмова з нею це завжди було додавання вашого знання до її напів мовчанки, тобто вона минуле було, завершувалося завжди однією фразою: «Ну ви знаєте як це було. Ну якщо не знаєте, то прочитаєте». Іноді вона казала: «Ви, то дитинко, можете прочитати». І я ніколи не чула ні спогадів, ні... В нас по перше, ми не мали часу. Що вам сказати, тоді

Інститут післядипломної освіти нагадував вулик. Я би хотіла щоби це було далі, щоби це, нотували різні ідеї. Щоб вони не були, як поляки кажуть «в завішеню» так, тоді це фізично було неможливо на 24 години зустрітися з усіма, бо усі хотіли змін. І на приватне життя, на візит, на вечерю, де ми більше оглядати картини Ярини. Потім не раз ми зустрічалися і йшла розмова... Мирослава Зваричевська, про захист Ярини, який стосувався про ікон. Там була така історія що ми не знали, що тоді робити і як і вона намагалися...але якось була більше часу поза межами України і на жаль вже у мене такої інформації не було. Я знаю, яка вона важлива для усної історії, але ні.

- Хотіла би запитати, тоді коли вона працювала в інституті вчителів чи вона залучалаі чи можна сказати, що ці її підручники, які вона видала, були як фактичним матеріальним виявом патріотизму, цієї любові до Батьківщини і чи вона залучала інших педагогів, щоб також хотіли пропагувати українську літературу, не з боку радянського впливу, а з іншого, патріотичного?
- Вона ніколи не тиражувала себе. В чому феномен Мирослави Зваричевської, вона ніколи не давала себе як зразок. Вона це робила устами інших, за посередництвом інших. Уявіть собі, що це керівник, який розуміє усю вагомість і вагу тої реформи, якій напевно знає ментальність вчителів. Але робить так, щоб їх не образити, скажімо так, нейтралізувати можливий спротив до чогось нового. І один підручник нічого не вирішить. Мирослава Зваричевська була свідомо того. Вона обирала ну основи. Знаєте, коли йдуть реформи можуть бути крок за кроком. Фундамент учнів, далі що виключають, хто викладає, як викладає. Це є кредо Мирослави Зваричевської як віце -директорки. І вона так робила, вона намагалася це робити. Але ви не можете одразу за пів року, за рік, на коротку перспективу побачити досягнення. Подивіться на

нову українську школу і Ви зрозумієте який феномен української освіти.

ДОДАТОК IV. Інтерв'ю з Оксаною Сапеляк (18 лютого 2022 року)

- Пані Оксано, як на Вашу думку, проявлявся патріотизм Мирослави Зваричевської у її діяльності, повсякденних діях?
- Про патріотизм...бо це малося на увазі само собою, які...як поступати, що робити. Патріотизм не стільки теоретичний, скільки практичний. Що треба робити, для чого. Ну насамперед для чого. Ну насамперед для того, щоби Україна була незалежна, щоб Україна мала державність свою. А для того, щоб мати свою державність треба, щоб була та частина людей, яка розуміла, що таке державність, що таке національна культура, що таке традиція. Про релігію не йшлося тоді. Отже, отакі в основному питання. І тому практично потрібно було, щоб ця ідея жила державності, то треба виховувати людей, які би цієї ідеєю жили. Бо інакше не можна досягнути, бо досягається це усвідомленням того, хто ти, яке твоє коріння, які ти цінності сповідуєш, чим ти живеш. Отже, звідси вся робота, вся діяльність виходила. Що робила Мирослава? Ну крім того, що Ви знаєте з біографії, що там вона...що її там переслідували, що її за щось, так за щось. За що саме переслідували? Переслідували просто за те, що багато говорили, що хтось із кимось товаришував, з тими кого вже арештували. От, її завдання було ті свої ідеї патріотизму так, любові до свого, доо своєї землі, до того, що нас оточує, того, що ми визначаємо поняттям «нація». Нація – це держава, це територія, не просто населення, це культура, мова. Ну і ясно, що релігія, та, бо ми завжди історично, за козаччини, українці трималися своєї віри, з територією. І треба було кого найперше...якщо людина працює в школі, то дуже добре, коли має вона можливість це передавати і наскільки знаю молоді люди, які вчила Мирослава в школі. Вони дійсно стали патріотами. Можна, я думаю, що у такій роботі

мусили би прозвучати ті прізвища, як учні зробили багато для України, для української культури.

- Так, я брала інтерв'ю у Володимира Кульчинського, Назара Федорака
- Так, ну це і ще дещо, але і люди...Отже, Мирослава користалася тим, що ідеї національні, розуміння народу чи населення як нації скласти це у мозок, у розум, у свідомість цих учнів. Як можна було в тих умовах це робити? Як можна було робити? Значить треба було, щоб вчителю повністю довіряли вихованці. І Мирослава цього досягала. В неї, вона організовувала гуртки, працювала з дітьми. Вона запрошувала до себе додому. Робила якісь такі якби зустрічі. І з дітьми більше, які вона бачила, які більше сприймають чи ближчі, потім ті діти з іншими дітьми працювали. Вони більше говорили. Таким чином там де вона працювала була повна довіра, і вона з ними домовилася. Якщо хтось буде присутній такий, чужий...я думаю, що ...забула його прізвище, той що режисер...
 - Кульчицький?
 - Ага, так. То я думаю, що він вам то розказав як вона вміла робити. Якщо хтось чужий, то вона дітям давала певний знак (пальці переплетені), що не можна все говорити, те що вони знають. Якщо хтось свій був, то був якийсь інший знак. Тобто, використовувала певні такі...біля стола могла там стояти (постукує по столі). Для когось чужого це нічого не означало, а діти це вже розуміли. Чи можна бути вільним у своїх, чи треба мовчати. От , чи як вона говорила не те, що вона думає, а те, що наприклад для тих там присутніх треба говорити. То вона там показувала, що не сприймайте на свій ознак. От так от, різні такі символічні знаки використовувала. Сама методика це в спілкуванні. Як можна було передавати ці знання патріотичні в тих умовах. Коли кожне слово було зафіксоване, якщо хтось там і ти зі школи мусив забиратися,

тебе забирали. Які в методиці викладання? В методиці викладання вона розробила практично свою методику викладання. На уроках мови у неї йшло паралельно вивчення літератури. Не тільки сама мова, правила, граматику, так, а вона показувала красу мови у письменників, поетів. Тобто вона одночасно ще й знайомила з літературою. І це було справді зафіксовувалося в пам'яті дітей. Вона використовувала репродукції картин українських художників і світових. Вона знайомила із малярством. Вона показувала, ну складіть, ну це все було урок мови – що ви бачите, опишіть і складіть певні речення на якесь там правило. І відразу розказувала про того художника і діти, та...ну крім того користувалася можливістю у Львові повести дітей до музею. Бо не завжди батьки ведуть дітей до музею, знайомлять їх. А в нас є багатство у Львові, музейні збірки містять українське мистецтво, містять картини художників, усіх художників України практично. Те, що вона репродукції показувала. Те, що діти бачили це у музеї, розповідала. Тобто, вона формувала українця. Українця, який розуміє, що таке мова, що таке література, що таке мистецтво, що воно українське. У тих умовах, так званого інтернаціоналізму...отже, інтернаціоналізм означає між націями, не означає зникнення нації, а зв'язки між націями. Але в радянській системі інтернаціоналізм подавався так, як поза нацією, без нації. І треба було в тих умовах, вона це вміло робити, знайомила...таким чином виховувала справжніх патріотів. Бо що скажімо наші рішення, бо це знання, або незнання. Дуже часто люди роблять і чи мають такі емоції в залежності від того, що вони знають, залежить від знань. Тому, це було дуже важливо, що вона викладала не тільки мову, літературу. Вона викладала у такому, комплексно, комплексно українську літературу. Оце є її метода. Направду, дуже добра. Я, коли прийшла, молода зовсім, закінчила, отака прийшла (сміється) як Ви. Прийшла, якісь там

знання так, якісь знання були, бо читалося заборонену літературу тоді, читали Грушевського. Який був заборонений невідому чому, бо він був народник. Ну але, якісь інші твори, ходили у списках, Черновола, кого там ще...ну коли я прийшла, то поспробуй знати, хто там, що і який. Школа велика, 31 школа, величезна, багато вчителів, багато народу. І тут треба було зорієнтуватися в кого вчитися. Бо що я прийшла, досвіду немає викладацької роботи, треба вчитися всього. Ну і подивилася на тих мовників, які були філологи, бо прийшла я теж українську мову і літературу, а перед тим ще працювала на групі продовженого дня і мене перевели туди. І я, ще як будучи на групі продовженого дня, то до філологів просилася на уроки, до істориків просилася на уроки. Ну і там побула на уроках, там побула, ну не цікаво, не цікаво. Ну вчать на уроки мови правила як треба писати правильно, там опитування таке...по тому стандарту, немає нічого цікавого. До Мирослави попросилася на урок...ооо...оттт...це є те, що треба. Це є методика. Це була її методика і ясно, що я вже більше ні до кого не ходила на уроки, а приходила до неї. Вона часто організовувала зустрічі дітей з цікавими людьми. Тоді ще не були заарештовані Ірина Калинець і інші. То вона мене запрошувати почала на ті зустрічі. А з Іриною Калинець, то не було особливого чогось. Бо власне через неї, я познайомилася з Мирославою у школі. Бо Ірина працювала в паралельній групі і ми так в одному, на групі продовженого дня. Ну ясно, що ми потоваришували і почала я приходити на ті уроки, на ті зустрічі різні й інші зустрічі. Вона практично своїх учнів познайомила з усіма цікавими письменниками, художниками. Ці зустрічі відбувалися постійно. Тобто, це ще один такий момент методики формування свідомості. Інші вчителі того не робили звичайно, бо то треба працювати.

- Ну так, це постійна праця.

- То треба було до кожного уроку було щось новеньке підібрати, ці картини, як саме подати, як саме це зробити. То була не тільки то, що придумати, але й треба було це виконати, зробити. З дітьми ходити по музеях, це що кожний вчитель буде так робити? Ні. Запрошувати, це так само треба йти, домовлятися. То не було мобільних телефонів. То треба всюди йти домовитися з людьми. Треба було так поговорити з людьми, щоб вони прийшли на цю зустріч. Так, що то була така всестороння її патріотизм Мирослави, це праця величезна, величезна праця, щоденна. Не здавалося би рутинна, в неї рутини не було. Але це творчість була, педагогічна творчість і вся творчість її була спрямована була на те, що було цікаво, різноманітно. Все це тільки з одною метою- виховувати свідомого українця. Того, який буде державник. В основному це була така от, що я можу сказати про Мирославу. Цікава була особа, з нею було цікаво. Їздив туди на Боженка, тепер це вулиця...як...не пам'ятаю...їхав тільки один автобус. В якому було повно народу завжди і треба брати штурмом. Тому, ми після школи дуже часто йшли пішки. Ну як на роботу зранку, то мусив штурмувати, а вже потім не хотілося...йшли пішки, аж звідтам, з тої 31 школи аж до до того депо. Бо я мешкала біля політехнічного інституту, то я повертала сюди до хати, а вона йшла ще трошки далше. Це була довга дорога, розмовляли звичайно на різні теми. Вона охоче мене вводила так би мовити у ...і в те середовище, і письменників, і художників, і розповідала мені....тобто я можу сказати, що була теж моя вчителька. В неї вже був досвід, хоча може в роках не так вже й багато, десь до 10 років різниця така, чи може більше, ну не важно 10, 15 років, не має значення. Має значення те, що я була налаштована сприймати власне ті всі речі. Ну ясно використовувала ту методикку її викладання, але це все дуже швидко...коли арештували Ірину Калинець, її так само переводять. Всіх, хто був у

тій школі, в тому колі, то всі щось там мали. Зваричевську переводять в іншу школу, мене звільняють взагалі, бо я була така...Зваричевська мала ту методику, символіку із учнями, я того не мала...все таки пішли якісь (сміється), ну мене звільнили, а я знаю чи я так дуже жаліла. Потім не могла влаштуватися, років 10 ніде не працювала, заробляла різними такими. Ну але потім я вже до школи і не хотіла йти, бо влаштувалася в інституті, мене захопила наукова робота. Так уже, воно пішло. Немає нічого злого, щоб на добре не вийшло.

.....

- От вона формувала учнів, як патріотів. Чи вона формувала таким способом і старших людей?
- Річ у тому, що звичайно. Батьки її учнів, це були теж її учні. Ясна річ, що вона теж із ними працювала. Батьки розуміли, бо якби батьки не розуміли і протестували, а дитина в хаті би розказала, то би було теж зле. Тобто, учитель має дуже широке коло впливу тому, що навіть через учнів формує батьків. Діти приходять, розказують ось що таке...дитина там буде цікавитися. Не тільки батьки виховують дітей, діти теж виховують батьків. І це нормально. Я не думаю, що вона це робила підсвідомо. Вона свідомо виховувала батьків. Була таким носієм, активним носієм національної ідеї. Так що, що таке національна ідея – це державність, це соборність, це своя релігія. За релігію тоді, це категорично. Ми на тему релігії навіть не розмовляли. Доречі, не можу навіть сказати. Тому що було багато серед національно свідомої інтелігенції – людей безрелігійних. Так було дуже багато людей невіруючих серед національно свідомих людей. Річ у тім, що така ситуація була не лише у радянські часи, але й перед радянськими часами. Особливо коли почали ті винаходи біологічні

і всі почали думати, що Бога нема (сміється). І тому можна знайти у творах митрополита Андрея Шептицького, бо я багато років працювала над творчістю Шептицького. То в нього там є відносно атеїзму інтелігенції. Так що то .не щось такого...і знамените висловлювання Шептицького : «Патріот не християнин – поганій патріот». Тому, що має бути підґрунтя ще духовне, не тільки емоційне.

.....

- А в Інституті вчителів то Ви з нею не пересікалися?
- Пересікалися, але дуже рідко. Ну я просто так знала, що вона робить там велику роботу. Бо вже не тільки учні, але й працює з вчителями. Це вже...хто його зна, наскільки ті вчителі могли сприйняти її ідеї, то важко мені сказати. Але тут якщо говорити про особистість, то тут обов'язково має прозвучати – який результат, який результат її роботи? Це ж не тільки те, що вона програми якісь там складала, чи ще щось. результат – це її учні, не обов'язково відомі учні, то треба щоби підказали...я не пам'ятаю тих учнів, які вона вчила...може хтось бути простим робітником, але може бути свідомим. Те, що Мирослава вплинула має бути трохи ширший, бо ми часто привикли, що має бути тільки відома людина. Може бути, але й невідома людина. Може бути дуже скромна, дуже проста людина, але вона свідома того, що вона робить. Свідомий українець, державник і тд, то що ми говоримо. Як виконують свою роботу, бо це теж так само стосується. Не може бути патріотом той, хто погано працює на будь якому місці своєї праці. Держави н можна побудувати, якщо будеш як небудь працювати, як будуть обдурювати один одного. А це вже питання моралі, це вже питання релігії. Ясно що, в Мирослави було питання номер 1 це національне питання. Потім якісь такі ширші мали би бути вже з тими

вчителями, які проходили в неї ті курси різні. Бувають такі речі, коли одне речення людина почула і вона починає... те речення було зернинкою, яке зійшло... людина починає мислити, замислюватися над тим питанням і змінює свій світогляд. Це дуже часто буває. Ти навіть не знаєш, що саме там скажемо, що на інших вплинуло.

.....

- Така цікава була, з почуттям гумору. Із зовні була така цікава жінка. Це теж має вплив на людей і на дітей. Діти придивляються. В неї була така особлива манера спілкуватися, особливо манера говорити. Вона собі якусь там тезу говорила і до кінця не договорювала. Теж така метода... до кінця не договорювала, ну додумуй сам... це давало такий поштовх... не все договорювала. Така ще в неї була цікавинка. Була славна особа.

.....

- Ще в мене таке питання до Вас. Як Ви трактуєте український патріотизм? Що Ви розумієте під цим поняттям?
- Під цим поняттям я розумію національну ідею і так як я розумію в мене написана брошура. Це є ті визначальні моменти, що я вже згадувала і ті питання, що часом люди кажуть, що оо національна ідея – то розказують всю нашу історію. Історія не є нашою національною ідеєю. Історія є помічною. Ми мусимо знати історію, бо вона є помічною, щоб зрозуміти національну ідею і втілювати її в життя. Втілення її в життя це я кажу оці різні речі, малі речі, більші речі. Ті, що формують свідомість українця... тобто ідентичність, ким вона себе вважає. Звичайно, вона може бути там походження і білоруського і ще якогось там. Але вона себе ідентифікує з тою культурою, з тим народом, з тою територією і вона стає так само українцем. Тобто ким я себе вважаю? Це номер 1... тобто хто я? це номер 1. З ким я близький? Що мені близьке?

Ясна річ, що всюди входить чи я українець, чи чітко людина знає і чи вона десь виїжджає і соромиться сказати, що я українець. Вона знає, що вона українець, але вона вважає себе меншовартісною. Вважає, що там хтось є чимось вищим. Властиво вчитель виховує, те що робила Мирослава. Вона знайомила з багатющою українською культурою, багатючими українськими традиціями. Людина, яка це знає, не буде соромитися того, що вона українець. Вона завжди буде знати, що вона говорить українською мовою, що це є мова її народу. Не важно, бо кажуть, що то красиво...та, солов'їною. Це мене страшенно дратує, коли кажуть солов'їною. Українська мова є моя рідна, матрина. Мені не важно, яка моя мама чи вона високоосвічена, чи вона красуня, чи не красуня, чи взагалі безграмотна. Вона моя мама. Я її не соромлюся. А тим більше замість соромитися, ми маємо гордитися. Ми маємо чим гордитися. І ту гідність, ту таку національну гідність гордитися Мирослава виховувала у своїх дітей. Вона знайомила яка велика українська культура, яка вона... вона це ще брала у порівнянні з іншими західними. Тобто, її учні не вважали себе нижче за західних, там німців чи ще когось. Давала знання такі об'ємні, знання. Основа всього знання. Якщо я знаю, що то є...я належу до того великого народу, до тої великої культури. Якщо я свідомий того, то як я можу соромитися. Є такі, які соромляться, які відмовляються від своєї мови, переходять на іншу мову відразу. Задля чого? Це є брак виховання, брак знання. Таких людей, які, на жаль як Мирослава Зваричевська, є замало серед учителів, які би розуміли що вони роблять. Чи вони предмет свій викладають, чи виховують, чи формують людину. Людина повністю є належна до чогось, до когось, не до людства всього. Я не належу до індуців чи малазійців. До якої культури належиш...тому Мирослава може бути власне прикладом для вчителів, взагалі для всього

вчительства...не було таких вчителів як Мирослава. Таких вчителів, як Мирослава взагалі прибирали зі шкіл. Треба було вчителя, який сам нічого не розуміє, який знає свій предмет, але не розуміє, що він робить. Це є така...постсавецький синдром, незнання, незнання свого....а там, а там...а чому ви не знаєте нашу поезію? Чи не можна було знайомити? Можна було навіть в ці радянські часи. Але це треба було таким чином як Мирослава. Ота лінь працювати над собою. Патріот – це та роботяга і який працює і працює невтомно. Не втомлюється від того, втомлюється фізично, але не морально. Якщо бачить як формується особистість це велика радість. Вчитель, який приходить, відчитує свій предмет і йде геть і його не хвилює, які будуть ці діти, яких він вчить.

- Коли і за яких обставин, до Вас прийшло усвідомлення оце щодо фальші тієї ідеології, яка тоді була офіційною у радянські часи?
- Зрозуміла давно (сміється)...ну по- перше, зі своєї сім'ї. В моїй сім'ї, яка була українська і релігійна. Мене мама завжди вчила: будеш між людьми, то такий час зараз але що ж ти зробиш , жити то треба, але ти ніколи не забувай, що ти маєш помолитися. Якщо не маєш можливості, то коли лягаєш спати і тебе вже ніхто не бачить, під ковдрочкою, помолися собі тихенько, пошепки. Це була така ще в сім'ї. можливо, не було такого якогось розуміння один два три чотири. Було навчання таке, принагідно таке щось сказали. Але таке вже, то коли я вже вчилася на курсі. То в мене моїми викладачами, то були так звані дисиденти. То був Валентин Мороз вчив історію. Ну і вся література ходила по руках між студентами, так що вже на 1 курсі, а тим більше на 2 курсі і далі, то були статті Сверстюка, Чорновола. Ну ті що...коли я вже працювала, то вже були мої статті у тих виданнях (сміється)...ті були самвидавницькі матеріали, які я читала. Ну і потім...перші арешти були, то моїх тих викладачів арештовано було і у

судді....відбувався суд, ми якраз складали сесію зимову і відбувався суд над Забушко, то тато Оксани Забушко...хтось ще...трьох було...Валентин Мороз, ЗабушкоЗабушко в мене вів теж курс так само....прізвище не можу зараз пригадати, теж викладач літератури.

.....

- Мене теж кликали на допити. Але так як я вже була зв'язана з Горинями, дружина Михайла теж працювала у тій школі. Ми з нею дуже дружні. Вона мені багато розповідала. Вона довго була в тюрмі. Вона мені розповідала, як людей КГБ перетворює на своїх сексотів, на доноси, яка це все сітка розгалужена, як вони це все роблять, яким чином роблять. Я вже була готова, підготовлена теоретично. Що відповідати, як відповідати. Треба відповідати – не знаю, не бачила, не чула (сміється). Це були такі перехресні ті допити. Ясно, що була неприємна ця річ. Але мене не арештували, але не давали працювати. За той час я стала майстром народної творчості і так далі (сміється).
- За яких обставин Ви дізнавалися про заборонені епізоди з історії України? Це були тільки школа, університети чи це були щось інше?
- Зустрічі, звичайно. Це були такі неназвані чимось якимось там, неназвані товариства, але це були товариства звичайно. Підтримували чи відроджували народні традиції, колядки, щедрівки, якісь читання поезії. Просто зустрічі на день народжень різних, то обговорювалися питання тої імперської політики, національні питання, поширювалася література між своїми. Але якщо хтось там, але були різні люди, які і доносили звичайно. Це було товариство але без того, як було потім...почали називати різні товариства таке то чи таке, без ніякої офіційної назви, без голів, секретарів, заступників і так далі. Це було справді товариство. Ясно, що були активніші, які генерували якісь ті зустрічі, організовували. Були просто учасники. Так як є різні люди у всьому. Такі якісь, ну скажемо, у

школі, у тій же 31 школі, що найбільше там мені... така ідея підтримати фінансово тих, кого арештувати. Бо це ж треба було якісь передачі, треба було відвідати, їхати. На все потрібні кошти, не так просто. То в тій школі я збирала ті кошти. То звичайно, до яких вчителів зверталася, до тих, які були... яким довірялося.

.....

Щоб там було, щоб хтось тільки один керував в товаристві, то цього не було. В когось там зародилася ідея і то передавалося, підтримувалося і так збиралися не таким аж дуже великим колом, бо люди боялися. Коли мене звільнили з роботи, ну то деякі знайомі переходили на другий бік вулиці. Тобто, люди були застрашені.

.....

- Як Ви святкували свята? Яке було коло друзів? Були походи на Маківку, такі традиційні події?

- Так, так. Були походи, були там на Говерлу піднімалися разом, співали. Не було так, як сказати... не було сумно, чи якимось що от трусилися і сумували, то було дуже гарно, приємно. І були такі добрі стосунки товариські. Вже після тих арештів, то воно вже трохи по – іншому. Вони добре вираховували навколо це все формувалося. Це були Горені, Калинці і їх арештували, а вони були тим мотором. То вже після воно вже так пішло, не так...

ДОДАТОК V. Інтерв'ю з Мар'яною Долинською (9 лютого 2022 року)

- Коли і при яких обставинах прийшло усвідомлення фальші чи ворожості існуючої ідеології, того, що було офіційним?
- Наскільки зараз розумію, мешканці діляться на невеликі групки друзів знайомих однакового походження, долі, достатку, рівня освіти і т.п. Тато працював в музеї етнографії, де було немало інших представників довоєнної львівської інтелігенції. В колі їхніх дітей тривало моє дитинство і вже тоді появлялося підсвідоме отожднення "російського" з "совецьким", тобто чужим. Нас ніхто не повчав і не виховував в дусі національного патріотизму, це знання появлялося саме собою на підставі почутих уривків розмов, а найбільше поведінки і дій дорослих. Яюсь само собою було зрозуміло, що про такі речі не можна говорити в школі чи, наприклад, серед інших (сусідських) дітей. Потрохи приходило усвідомлення домінуючої чи панівної функції російської мови, що була мовою, якою не розмовляли в мене вдома, вдома в батькових друзів. Ненормальність цієї ситуації в мене складалася, крім іншого, на підставі декількох епізодів: напевно ще в дошкільному віці була з Татом в кінотеатрі, де перед сеансом забавляли дітей вікториною, я відгадала «парасоллю», але оскільки питали російською, не наважилася відповісти, напевно вважала, що необхідна «офіційна» відповідь. Мені напевно пощастило, що цей випадок не переріс в комплекс неповноцінності, про який до сьогодні розповідають люди з провінції, які приїхали до Києва чи інших міст Сходу України. Відсутності комплексу сприяла атмосфера в найближчому оточенні, - десь в першому класі я вже знала термін «наші люди», як протиставлення «советам»; напевно вирішила похвалитися цим розумінням, – розповідаю батькам, що учителька Варвара Мусіївна «наша, бо каже фамілія». І пам'ятаю вираз обличчя батьків, коли пояснювали, що це суржик, а не «нашість». Третій епізод найбільш показовий і неприємний. В другому чи третьому класі сказали купити

підручних «Родная речь», назва з незрозумілим словом звучала загадково і привабливо, а Тато сприйняв цю новину нервово і пояснив, що чужа мова не може бути рідною для української дитини. Таким чином, я вже жовтенятком розуміла, що то чуже, а своє рідне сховано в таємничих часах, коли до дітей приходив Святий Миколай, а хлопці і дівчата записувалися в Пласт, а в ніякі піонерські загони.

- При яких обставинах Ви дізнавалися про заборонені тоді епізоди історії України, про неформальне мистецтво?
- Напевно в кожного хоча б підсвідомо є свій локус і топос Львова, який зумовлений середовищем і способом протікання дитинства. Світ ділився на своїх і чужих. Це прекрасно описала Амеліна щодо «інших для мого середовища» Амеліна, - отих «радянських» людей, які не розуміли і не хотіли розуміти «месних», а очікували, що їхній за перепрошенням менталітет мають досягнути саме місцеві мешканці. З дитинства знаю, що для України потрібна жертва, цього ніхто не говорив, це витало в повітрі в домашніх розмовах, десь відчувалося в книжках... На це накладася і офіційна пропаганда щодо відданості батьківщині, яка пропагувала також жертву особи заради світлого майбутнього. Тепер починаю розуміти, що таке ставлення було не всезагальним, проте знаю, що так мислили і більше того, діяли немало людей, очевидно і дисиденти. З родинних розмов, скоріше всього призначених не для моїх вух, знала про початок другої світової війни з арештами і вивозами українців протягом 1939-40 років, зрештою, це безпосередньо стосувалося моїх Батьків і всієї Татової родини. Було якесь туманне уявлення про «золотий» час «за Австрії», який я собі тлумачила тим, що дітям робили забави на Миколая, де перебиралися в ангеликів. Для дитячої уяви вистачало розуміння, що вони по-українськи говорили, тобто створювалось враження тамтого Львова, але ідеального українського. Щось чула про польсько-українську війну 1918-19 років, де у віці вісімнадцяти років загинув швагер Татової Мама. А існуюча радянська влада, крім іншого характеризувалася

інформацією від дальшої родини про те, що в окупованій ссср Галичині інтелігентам не зарахували стажу в Австро-Угорщині і Польщі (хоча вони не просили советської окупації) В 50-х роках директорка сільської школи з 40-річним стажем отримувала 12 руб (якщо перерахувати за реформою 1961 р.)

- Як виглядало приватне життя, свята, коло друзів?
- В таких родин як моя (українська інтелігенція ще з австрійського часу) вдома неголосно святкували Святий вечір і Великодний сніданок, на Різдво і протягом Великодних Свят відвідували дальшу родину. Діти повинні були розуміти, що про ці традиції не можна говорити в школі, як до речі і про отримані на Миколая подарунки. Офіційні вихідні використовувалися для поїздок на природу, пізніше в Карпати. В горах я довідалася, що і Тато був пластуном, в малочисельному курені Лісових чортів. Розповіді про пластові табори і те, що Тато категорично не сприймав можливості випити алкоголь на свіжому повітрі мали на мене надзвичайно сильний вплив, аж так, що я ще довго негативно сприймала людей, які не мали нічого проти келішка на природі. Зовсім не пригадую, чи хтось з родини мав обов'язок відвідувати демонстрації на 1 Травня і 7 листопада. Навіть, Новий рік і 8 Березня не існували в родинній традиції (тут мушу зауважити, що в інших, можливо, набагато більш «антирадянських» родин з розумінням сприйняли і впровадили святкування Жіночого Дня). Так само в колі моїх Батьків не йшлося про відзначення днів народження, найближчі друзі взаємно себе відвідували в день іменин. Все це створювало атмосферу таємничості і тому, окремішності, сецесії від держави з її святами, засадами, принципами та ідеологією. В юнацькому і молодіжному віці автоматично діти друзів починали збиратися окремо, організовувати літом «каяки» (походи на байдарках), зимою «нарти», складалося товариство, починали збиратися на «приватні забави» (вечірки), тепер розумію, що поступово інтегрувалися в радянську дійсність: звичним стали новорічні забави і дні

народження. Таких приватних компаній у Львові було дуже багато. Там, де були творчі особи, читали вірші і прозу, показували свої образотворчі твори, а від цього вже недалеко до дисидентства